

ה'יקים' בשדה המשפט ודפוסים של תרבות בורגנית בתקופת המנדט

רקפת סלע־שפי

השאלה מה היה חלקם של יוצאי גרמניה ומרכז אירופה ביצירת דפוסי החיים ובארגון שדות הפעולה של התרבות העברית בארץ־ישראל עולה באופן טבעי בדיונים העוסקים בדרכה המיוחדת של קבוצת עלייה זו בתקופת היישוב. עקרונית מדובר במקרה פרטי של שאלת המגעים בין תרבויות במצבי הגירה ובתנאים של ייצור מכוון של תרבות חדשה, ובמקרה זה – במגעם של מהגרים חדשים עם מהגרים ותיקים יותר ועם התרבות המקומית שנוצרה ביישוב העברי בארץ־ישראל בתקופת המנדט. יש להבהיר מיד שהמונח 'מגעים בין תרבויות' (ובכלל זה המושג 'תרבות') אינו מתייחס למשא־ומתן אינטלקטואלי של החלפת רעיונות או נכסי 'תרבות גבוהה' כמו אמנות, ספרות, מוסיקה ופילוסופיה. הכוונה היא למכניזם מורכב של העברת דגמי פעולה בכל שטחי החיים. מגעים כאלה הם בלתי־נמנעים ומתקיימים במידה זו או אחרת בכל תרבות באשר היא, אבל במקרים שנעשים מאמצים מרוכזים לבניית תרבות – כמו במקרה של התרבות העברית המודרנית – הם עשויים להיראות לעין במיוחד. בהיסטוריוגרפיה הישראלית המקובלת קיים קונסנזוס בנוגע להגמוניה שהיתה לעילית המזרח־אירופית בייצורה של התרבות העברית המודרנית. עילית זו היתה מאוחדת, כך מקובל לחשוב, סביב האידאה של 'היהודי החדש', היצרני, הלאומי־אקטיביסטי באופיו. גרעין רעיוני־אידאולוגי זה נתפס, כמעט כמובן מאליו, הן כגורם המניע והן כחותם ההכרחי בכל היוזמות התרבותיות של קהילת היישוב, ובייחוד בתחומי פעולה הנחשבים באופן מסורתי למרכזיים בעיצוב הזהות התרבותית, כגון הפוליטיקה, החינוך, הספרות והאמנות. מובן שבמסגרת תפיסה היסטורית כזאת לא הוקצה מקום חשוב ליוצאי גרמניה, שממילא נחשבו לקבוצה 'בורגנית' מובהקת, ולפיכך חריגה. מסיבה דומה נשארו שדות פעולה רבים מחוץ למוקדי המחקר של תולדות היישוב (אף כי לא באופן מוחלט), בבחינת 'מחוץ לתחום המובהק של ייצור התרבות העברית'. כזה היה, בין היתר, גורלו של שדה המשפט.

* המאמר נכתב בעקבות מחקר שנעשה בחסות קרן האקדמיה הישראלית למדע בשנים 1994-2000. תודתי לרות ויטלה, יעל נאמן, נורית קירש, אורנה נפתלי ורחל קוריאט על עזרתן במחקר בשלבי השונים. תודה מיוחדת לדנה קפלן וליובל עמית, שעזרו גם במחשבה ובגיבוש מסקנות המחקר, ולאיתן בלום, איתמר אבן־זהר ואבי בראלי על הערותיהם החשובות.

בדומה לכך לא התעניין המחקר באופציות אחרות של 'דמות האדם' שנוצרו בתרבות המקומית (אם כחלק של סגנון חיים ממשי, אם כתדמית בלבד) ולא תאמו את טיפוס האדם שטופח על־ידי האידיאולוגיה הציונית הפועלית. אמנם נכתבו עבודות לא מעטות הנוגעות ל'בורגנות העברית' בארץ־ישראל, ולאחרונה אף גובר העניין בתולדותיה מתוך רצון לבנות היסטוריוגרפיה אלטרנטיבית להיסטוריוגרפיה הקנונית של היישוב (למשל, בן־פורת 1999; שמיר 2000; ורבים אחרים. ראו סקירה אצל קרלינסקי 2000). אבל לרוב נסב הדיון על האספקטים הכלכליים, הפוליטיים והאידיאולוגיים של 'החברה האזרחית', בלי להביא בחשבון את משקלו הסגולי של רפרטואר התרבות' (כלומר, 'הדרכים לעשות דברים': דפוסי ההתנהגות, הדימויים העצמיים, הרגלי העבודה והצריכה, וכו'. ראו הלמן 2000) כגורם מובנה בפני עצמו, שאינו רק 'פועל יוצא' של אותם כוחות. כך גם בתחום חקר ההיסטוריה של המשפט בישראל. מאז התחלתי את מחקרי בתחום זה (ראו סלע־שפי ומאוטר 1996; סלע־שפי 1999) התרבו העבודות העוסקות בתולדות תפיסת המשפט ובמוסדות המשפטיים בתקופת טרום המדינה. בניגוד לגישה הזאת, המחקר הזה יוצא משאלות על התהוותה של תרבות 'בורגנית' עברית או ישראלית (במובן שהזכרתי כאן), ומציע התבוננות בשדה המשפט בחברת היישוב כאתר ספציפי לבהינתן.

אני יוצאת מההנחה המקובלת במחקר התרבות, שבשום מקרה אין מצב של מונוליתיות בתרבות כלשהי – גם לא במקרים מובהקים של ריכוז הימיות והמשאבים בידי קבוצות מגובשות יחסית ותחת הגמוניה אידיאולוגית־פוליטית, כמו במקרה של בניית התרבות העברית. תמיד מתנהל משא־ומתן (גם אם לא תמיד בצורת מאבק דרמטי, כפי שנוה לחשוב עליו) בין קבוצות שונות על השגרת 'הדרכים הנאותות' לארגון החיים. הבאה של דפוסי תרבות על־ידי מהגרים היא בוודאי גורם במשא־ומתן כזה. אבל כפי שמלמדים מחקרים במגעים בין תרבויות (למשל, אבן־זהר 1988; דרוי 1991; טורי 1998; Even-Zohar 1997a), עצם הבאתם של דפוסים אלה עדיין אין בה כדי להסביר את האפקטיביות (או חוסר האפקטיביות) שלהם בעיצוב תרבות היעד. השפעתם מותנית בגורמים רבים, ומשתנית משדה פעולה אחד למשנהו בהתאם למעמדו של אותו שדה בתרבות היעד ולאופי הרפרטואר שכבר נוצר בו, וכן בהתאם לכוחן וליוקרתן היחסית של הקבוצות השונות המעורבות בתהליך הזה. עניינו של מאמר זה הוא אפוא כפול, ונוגע הן ל'דגם האדם' הבורגני הדמוי־אירופי ולמידת התקבלותו כדגם פעיל ולגיטימי בתרבות היישוב, והן לעמדתם ולדרכי פעולתם של המהגרים ה'יקים', יוצאי גרמניה והטריטוריות שבהשפעתה, כקבוצה תרבותית מובחנת בזירת פעולה מסוימת – שדה המשפט – באותה תקופה.

אדגיש מראש שאי אפשר לגזור מהניתוח שאציג הכללה גורפת על מקומם של ה'יקים' ושל דגמי התרבות שלהם בעיצובה של התרבות העברית בכלל. ראשית, שאלה כזאת מחייבת

1. על מושג הרפרטואר כמאגר של דגמי פעולה, פירוש ושיפוט המנחים את התנהגותו של אדם באשר הוא בן קבוצה תרבותית מסוימת, בכל שטחי החיים ובכל הקשר, ראו: Even-Zohar 1997b; Shffy. 1997. ראו גם Swidler 1986.

לערוך מחקר משווה של פעולתם של ה'יקים בתחומים השונים, מחקר שהוא מעבר לגבולות עבודה זו. ושנית, אין תחום הדומה במדויק למשנהו, ולא יהיה נכון לראות בתחום אחד 'דוגמה טיפוסית' המלמדת באופן אוטומטי על תחומים אחרים. עם זאת, יש לשער שהיו נטיות תרבותיות משותפות, שקיבלו את גילוייהן הספציפיים בכל מקרה לגופו. באשר לשדה המשפט, במבט ראשון נראית הבחירה בו כמעט 'טבעית', מפני שבאופן מסורתי דבקה בו תדמית של 'מקצוע של יקים'. אבל מעמדו המיוחד של העיסוק המשפטי בחברה היישובית בתקופת המנדט והיעדרם היחסי של ה'יקים בתחום זה דווקא (כפי שאדון בהמשך) מעוררים בהכרח את שאלת הזיקה שבין התדמית לבין מה שהתרחש בפועל. מאמר זה עוסק אפוא בזיקה שבין ה'יקים ותרבותם לבין שדה המשפט כמקרה מעניין אחד, שניתן להשוותו למקרים שנבדקו במחקרים העוסקים בתחומי פעולה אחרים (ראו בייחוד נידרלנד תשמ"ד, על פעולתם של העולים מגרמניה בתחום הרפואה). אדגיש שוב שבדברי על 'שדה המשפט' איני עוסקת בניתוח התפיסה והפרקטיקה המשפטית גופן כסט של הלכות משפטיות ומימושן (מה שנקרא 'המשפט כשלעצמו' – הוא הידע הספציפי לשדה, הנתפס בעיני הפועלים בו כתכליתו הבלעדית), אלא בפעולתם של אנשים שעסקו בתחום זה כמייצרי רפרטואר 'נלווה' של דגמי תרבות, בדרכי התארגנותם ובתפיסת עצמם כבעלי מקצוע וכחברים בקהילה המקומית.

א. התדמית הקבוצתית של ה'יקים בתרבות היישוב: שונות מתוך קרבה

שורה של רשמים מבית-משפט שפרסם העיתונאי יעקב גל במדורו 'שורת הדין' בעיתון מעריב קובצו לספרון לאחר מותו (גל תשי"ב). ברשימה 'היקה והאמבולנס' הוא מספר:

[...] נסעתי עם תייר במונית לאורך רחוב הרצל, שהוא אחד האסונות מנקודת הראות של תנועה מסודרת, ביחוד בשעות שלפני הצהריים. לפתע נשמעה צפירה של אמבולנס. הדבר לא עשה רושם אף על אחד הנהגים, וגם לא על נהג המונית שבה נסענו. רק מכונית פרטית קטנה אחת נראתה ממושמצת מאד – היא פנתה מיד הצידה, היושב ליד ההגה העמידה במקום ונתן סימן-מעבר לאמבולנס. כל היתר נסעו ללא שום מאמץ לפנות דרך. האמבולנס עבר ובתוכו חולה שוכב על אלונקה ורופא יושב על ידו. התייר העיר הערה: 'מימי לא ראיתי כדבר הזה... רק אדם אחד עצר את מכוניתו'. על כך השיב הנהג במקום: 'תביט עליו ותראה מיד שהוא יקה. רק ה'יקים הם אידיויטים כאלה' [שם, עמ' 136].

בין שתקרית זו אירעה לפרטיה ובין שיש בה יסוד פיקטיבי, היא מציגה פן דומיננטי של התדמית שנוצרה לעולים מגרמניה בעיני אנשי היישוב 'הוותיקים' – תדמית של אנשים בעלי נטייה לפורמליות, המצייתים לחוק ומקפידים הקפדה יתרה על הסדר הציבורי. תכונות אלה, שהוערכו הערכה כפולה, חיובית ושלילית כאחת, נתפסו כחורגות למדי מן הנורמה המקובלת בתרבות המקומית, ובתור שכאלה הן שבות ומופיעות באנקדוטות רבות המתארות את ה'יקים ואת מפגשם עם תרבות היישוב בתקופת המנדט.

התחושה שמדובר בקבוצה 'חריגה' ו'זרה' בתרבות היישוב מקובלת גם במחקר (ראו, למשל, גטר 1979, 1981; בן־אברם תשמ"ד; גלבר 1990; מירון 1998; נידרלנד תשמ"ד; שטחל 1995; Gay 1989; Eliav 1985; Stone 1997; Reinharz 1978; Berkowitz 1997). כאן המקום לציין שרוב העבודות העוסקות בעלייה מגרמניה מתייחסות בעיקר לגל העלייה הגדול של שנות השלושים, שמנה כמה רבבות, ומבחינות בינו לבין הקהילה הקטנה והוותיקה של יוצאי גרמניה, הציונית בעיקרה, שישבה בארץ מראשית שנות העשרים ושימשה לעולים 'החדשים' עילית תומכת ומארגנת.² עבודות כאלה, פופולריות ואקדמיות כאחד, מתעניינות בדרך־כלל בעולים מגרמניה כקבוצה נפרדת, ולעתים אף עולה מהן נימה של מעורבות רגשית ושל רצון לשקם את כבודה ה'אבוד' של קבוצה זו. ברובן מצטייר דיוקן קבוצתי די אחיד, ובמרכזו האתוס של 'הסדר האזרחי' וסגנון החיים של בורגנות אירופית משכילה. תכונותיו הבולטות של דיוקן זה הן קפדנות, צייתנות, דייקנות, יעילות, אחריות, יושר והסכנות, הגובלים בחוסר גמישות ובחוסר יכולת הסתגלות. מתכונות אלה נגזרות גם נטיות טעם מובהקות, כגון נטייה למודרניזציה, מודעות לכללי האזרחות הטובה על זכויותיה וחובותיה, אהבת סדר וטקסים, ליטוש מקצועי וטיפוח ריטואלים של תרבות הפנאי (טיולים, מוסיקה, ספרות, חיות מחמד, וכד'). אחד האלמנטים הבולטים בדיוקן זה הוא הדומיננטיות של הזהות המקצועית בתפיסת העצמי של הפרט וכמקור לכבודו (ראו בן־אברם תשמ"ד, עמ' 250-253). לא פחות דומיננטית היא המתיונות הפוליטית והזיקה המפלגתית החלשה המיוחסות לציבור זה בכללותו (ראו גטר 1981; Gay 1989; ודיונים שונים בהפועל הצעיר, להלן).

עניין המעסיק הרבה מהעבודות הנזכרות הוא שאלת השתלבותם של היקים בתרבות היישוב וראשית המדינה ותרומתם לה. בתשובה לכך מבחינים החוקרים בין השתלבותם בתרבות לבין השתלבותם בחברה: היקים מתוארים כקבוצה שדחתה את התרבות המקומית אך בה־בעת נתפסים כקבוצה שהשתלבה היטב בחברה הארץ־ישראלית. מבחינת תרבותם הם מצטיירים כקבוצת הגירה בדלנית, שלא אימצה את אתוס ההפיכה התרבותית של ציוני מזרח אירופה אלא נצמדה בשמרנות לדפוסי התרבות הישנה ונותרה שונה בכל שטחי החיים (החל בארגון חיי היומיום והרגלי הפנאי וכלה בצריכה של תרבות 'גבוהה', השכלה ועמדות פוליטיות; ראו גלבר 1990, עמ' 222-225, 290-316). למתבונן מהצד נראה שקבוצה זו פיתחה יחסים של ניכור הדדי עם היישוב ועם מוסדותיו. מאמרים שפורסמו בהפועל הצעיר במהלך שנות השלושים מצביעים על 'בעיית ההשתלבות' של העולים מגרמניה ותולים אותה בגישתם האופורטוניסטית ובאדישותם כלפי כל מה שנוגע למפעל הלאומי ולאופי החיים החדשים שנוצרו בארץ־ישראל (ראו, למשל, איזנשטדט 1933; ברכמן 1934; בן־דוד 1938, 1939; פרויס 1933, 1940; בריל 1944, טרופה 1940; לובראני 1934). אריה בן־דוד כותב, למשל:

2. לפי המקורות השונים, עד שנת 1928 נע מספר העולים מגרמניה בין 1000 ל־2132 איש. עד סוף שנות השלושים נוספו עליהם עוד כ־60 אלף עולים מגרמניה.

לרובם של עולי מערב אירופה יש יחס היצוני להסתדרות. הם רואים בהסתדרות את הצינור היחידי שדרכו אפשר להם להסתדר בעבודה. מלבד זה הם נהנים באמצעותה מקופת חולים, מ'משען' ומשאר הזכויות שניתנות לחבר ההסתדרות. אך על עצם התופעה של ההסתדרות והמפלגה ערכן בתחית האומה ובבנין הארץ, לא עמדו עדיין ואעפ"י שהיסוד הרוחני של מפלגתנו, דעותיה ומעשיה קרובים מאוד לאנשי מערב-אירופה, לא נצטרפו אליה אלא מיעוט קטן מהם [בן-דוד 1938, עמ' 12].

האשמות מרות יותר שהוטחו בעולים מגרמניה נגעו להתנשאותם כ'בני תרבות'. התקופות שגילו ה'ותיקים' כלפי דבקתם של העולים מגרמניה בשפתם ובהגלי חייהם הישנים מסגירה את חששם מפני האיום על ההגמוניה התרבותית שהיתה להם עצמם בחברת היישוב:

[...] וברור להם [לעולים מגרמניה, רס"ש] ללא כל בושה או מבוכה, כי הישוב מוכרח להסתגל אליהם, הם מדברים גרמנית ברוב-גאווה, בבית-הקפה ובאוטו הציבורי, בחנות ובכל מקום פומבי. ולא עוד אלא שהם נעלבים מאד ולפרקים הם משיבים בחוצפה ובתוקפנות, אם אחד מני רבים אינו רוצה לענות להם גרמנית [...] השאיפה לחיים החדשים ולתרבות עברית, שהיא הגלגל המניע בחיינו כאן, רחוקה מהם בתכלית. ה'ח' שפרינצק אמר לפני זמן-מה באחת המסיבות, שאם אמנם 450,000 יהודים מיעוט הם בארץ שבה ישנם ערבים רבים, הרי במובן התרבותי והכלכלי הם בבחינת רוב; אך לפרקים מתקבל הרושם ששבעים אלף דוברי הגרמנית בארץ הם ה'רוב' בתוך 300,000 דוברי העברית ביישוב. [...] השאלה איננה לשונית בלבד, אלא גם תרבותית-רוחנית [בן-דוד 1939, עמ' 11].

גם ה'יקים עצמם מספרים על טינה זו של ה'ותיקים' כלפיהם (מירון 1998). צ'סי רוזנבליט, למשל, שמרגע הגיעה (1924) היתה פעילה בארגון העבודה הסוציאלי בחיפה ובארגוני הנשים היהודיות, שבה ומדווחת בזכרונותיה על תגובות מעין אלה, שבהן נתקלה על אף הישגיה בעבודתה הציבורית:

[...] החלטתנו היתה איתנה שלא להשתייך רק לחברה של 'יוצאי גרמניה', למרות שאלה היו המשכילים ובכמה מובנים גם מנהיגי הישוב בחיפה. [...] היו שאמרו שאני עדיין 'ירוקה' בארץ [...] נתקלתי גם בהתנגדות אנשי הסתדרות העובדים, שטענו ש'בורגנית' שכמוני אינה מסוגלת להבין לצרכי הפועלים (הם התנגדו גם ל'מקצועות הבורגניים', כביכול, של אותן צעירות [עולות מפולין שרוזנבליט דאגה להן לעבודה, רס"ש]). [...] אמנם הותיקים בארץ מברכים על בואה של העליה החדשה, אבל בתת הכרתם מצויות חשדנות ואיבה [רוזנבליט 1978, עמ' 45].

ועם זאת, כאמור, כל המחקרים מתארים את השתלבותם המצוינת של ה'יקים בחברה ובכלכלה המקומית ואת תרומתם הגדולה לפיתוחם של תחומים מוסדיים רבים, ובהם הרפואה, התעשייה והטכנולוגיה, הבנייה ותרבות הדיור, הבנקאות, המסחר, המלונאות והקיט, שירותי הרווחה ועוד, כל שכן האקדמיה והמוסיקה (גלבר 1990; נידרלנד תשמ"ד; גטר 1979; שטחל 1995;

ואחרים). למעשה, בניגוד לטענה על כך ש'יהודי גרמניה לא ניהנו באותו כשרון־ההסתגלות, המציין את יהודי מזרח אירופה' (בן־דוד 1938, עמ' 12), רבות הן דווקא העדויות לתושייה, לגמישות ולפרגמטיות שגילתה קבוצת הגירה זו בנסיגות ההשתלבות שלה – גם אם בתחומים כלכליים מובהקים יותר מאשר בענייני 'התרבות' (גטר 1979).³ במיוחד התבטא כשרון ההסתגלות הזה בתחומי התעסוקה ומקום המגורים: רבים מהעולים מגרמניה עברו הסבה מקצועית, ואחוז גבוה יחסית מתוכם פנה גם לחקלאות (גלבר 1990, עמ' 173-257, Palestine Jewish Emigration 1939, pp. 19-22; 384-317). גם פיזורם בארץ היה מאוון. הם התיישבו ביישובים עירוניים וכפריים כאחד (שם; פרויס 1940; ועוד), והיו מרכיב חשוב בבניית ההתיישבות הכפרית של המעמד הבינוני (גלבר 1990, עמ' 257-384). יתר־על־כן, מסתבר שגם שיעור העוזבים את הארץ מקרב אוכלוסייה זו לא היה גבוה כפי שנוטים לחשוב (גלבר 1990, עמ' 233-236; ראו גם אראל בשם פרויס 1989, עמ' 40-42).

כל הנתונים האלה עולים בקנה אחד עם האמביוולנטיות הניכרת בעדויותיהם של העולים עצמם, הן ברשימותיהם הפרטיות, שנכתבו במבט לאחור (ראו דיון ודוגמאות אצל מירון 1998), הן בתשובותיהם כמרואינים במחקר (למשל אצל שטחל 1995). מצד אחד הם נוטים להתכחש לטענה שמוצאם הגביל את יכולתם להשתלב, ומצד אחר הם מפגינים הכרה בייחודם התרבותי – בעיקר על יתרונותיו, אך גם על חסרונותיו – ומתגאים בו. רבים מכותבי הזכרונות אינם מוותרים על תחושת ההשתתפות במפעל הציוני, ודווקא על רקע זה מרשים לעצמם לבטא ביקורת ותסכול לנוכח מה שהם חוו כדחייה לא מוצדקת מצד אנשי היישוב הוותיק, 'המזרח־אירופי' (מירון 1998).

האמביוולנטיות הזאת של השתלבות ודחייה, המתבטאת הן בעדויותיהם של בני התקופה והן במחקרים העוסקים בהם, מצביעה על דינמיקה של מאבק בין הוותיקים יותר לאלה שזה מקרוב באו. אבל בניגוד לתפיסה המקובלת, שלפיה המתחים הבין־עדתיים נובעים משונות תרבותית או בייקטיבית בין קבוצות בלתי־שוות בכוחן, במקרה שלפנינו נראה שהמאבק נוצר דווקא מתוך הקרבה והדמיון שבין שתי הקבוצות.⁴ הן 'החלוצים' ממזרח אירופה והן העולים מגרמניה היו שותפים לתפיסת חיים מודרנית, חילונית ופרגמטית, בעלת אוריינטציה אירופית מובהקת. יתר־על־כן, שלא כבמקרים אחרים של מתח מסוג זה, שבהם בדרך־כלל סומנו העולים כבעלי תרבות 'נחותה' יחסית, במקרה הזה היו דווקא העולים החדשים בעלי העליונות, כמי שהחזיקו באותו רפרטואר תרבותי מועדף, שמקורו היה בתרבות הגרמנית ולא במזרח אירופה. המתח שנוצר ביישוב בין 'הרוב הוותיק', יוצאי מזרח אירופה, לבין

3. כמובן, אסטרטגיות ההסתגלות של העולים מגרמניה נבדלו זו מזו בהתאם לרקעם הסוציו־אקונומי ולמוטיבציה שלהם להגר. באופן גס נהוג להבחין בין שלוש קבוצות: הציונים המוקדמים, שהגיעו בשנות העשרים בעקבות החלטה לעלות ארצה, ה'מתפכחים', שעזבו את גרמניה לאחר עליית השלטון הנאצי, וחסרי היכולת, שהגיעו אחרונים והיו הקבוצה החלשה ביותר בקרב עלייה זו (גטר 1979). על ניתוח דפוס הגירה של יהודים מגרמניה בכלל ראו נידרלנד תשנ"ו.

4. על ההבנה שקונפליקט בין קבוצות אתניות יכול להתפתח דווקא על בסיס של קרבה ולא של שוני בזהותן ראו, למשל, Harrison 1999.

המהגרים מגרמניה היה במידה ידועה המשכן והיפוכן של האמביוולנטיות והרתיעה שאפיינו את יחסם של יהודי גרמניה ל'יהודי המזרח' עוד באירופה (Wertheimer; Aschheim 1982; 1981; וולקוב תשמ"ג; בלום 2001). טינתם של ותיקי היישוב כלפי היקים נבעה אפוא דווקא מן העובדה שדפוסי התרבות החילונית המודרנית שלהם היו גם לוותיקים מודל לחיקוי, אף שחסרו את הלהט האידאולוגי של תנועות הפועלים.

במצב זה כניסתם (ההמונית, יחסית) של החדשים היוותה איום על הוותיקים דווקא לאור הפוטנציאל הגבוה שהיה להם להשתלב במערכות החיים הקיימות. לפיכך הלך ונבנה מחסום על סיכוייהם האישיים של החדשים להגיע לעמדות של נותני הטון, והביטוי המובהק לכך היה בתחום החיים הפוליטיים (אמנם מפא"י שאפה להכניס לשורותיה את העולים מגרמניה, אך למנהיגי הקהילה הזאת לא היה סיכוי לתפוס עמדות מפתח במפלגה. ראו גטר 1981; Gay 1989, p. 576). כפי שמראים מחקרים העוסקים בעדות אחרות בישראל, קבוצות שזה מצבן נוטות לגבש לעצמן בסיס לכוה חברתי וליוקרה אלטרנטיביים שמקורם בנכסיהן הישנים, בהציגן נכסים אלה כ'זרים' – אך לא כחסרי יוקרה. זאת, במגמה להפוך את נכסיהן לבעלי ערך ולנדרשים במרחב חייהן החדש ובכך לשפר את עמדתן בו, ולא מתוך אדישות. עם זאת, חשוב לציין שבמקרה של העולים מגרמניה גברה מגמת ההשתלבות על מגמת הניכור והאנטגוניזם, ויצרה איוון עדין בין היטמעותם להיבדלותם, מתוך גישה פרקטית, וללא התעמתות חריפה. ביטוי מובהק לכך היה העובדה שנסיונות ההתארגנות הפוליטית הנפרדת שלהם לא שרדו לאורך זמן (גטר 1981). נראה אפוא שהיבדלותם נשארה בדרך-כלל ברמת הדימוי התרבותי יותר מאשר ברמת פעולתם החברתית והכלכלית.

ב. יקים ועורכי־דין: סטראוטיפים ודגמי פעולה של 'בורגנות אזרחית'

1. התדמית ה'יקית' של העיסוק במשפט: נוכחות מתוך היעדר

מעניין לבחון את האנלוגיה שנוצרה בין התדמית הבורגנית של היקים בחברת היישוב לבין תדמיתו של העיסוק המשפטי, שנתפס גם הוא כ'בן חורג' לתרבות העברית בארץ-ישראל. במאמר מ־1955 תולה י' בן-דוד (Ben-David 1955) את המעמד הזניח שנודע לעיסוק המשפטי ביישוב היהודי בתקופת המנדט בזרותו התרבותית ביחס לאתוס העברי, החלוצי-קולקטיביסטי. לטענתו, בניגוד למקצועות אחרים, כמו הוראה או רפואה, מקצוע עריכת-הדין היה מנוכר ב'רוחו' לאופיה המהפכני של הציונות כתנועה לאומית ולשאיפות העצמאות שלה. נכונותם של עורכי-הדין להשתלב במערכת המשפט המנדטורית הקיימת נתפסה בחברה היהודית כאפורטוניזם, שהעצים את החשדנות כלפיהם בנוגע למגויסותם הלאומית בכלל (שם, עמ' 148-149). בלי קשר לשאלה אם זהו עניין 'אינהרנטי' למשפט, עדויות רבות מראות שהעיסוק המשפטי סבל (או נהנה) מתדמית תרבותית 'מסומנת' במובן הרחב יותר של טיפוס האדם וסגנון החיים, תדמית שזכתה ליחס אמביוולנטי בחברת היישוב ואשר העסיקה – אם לטוב, אם לרע – גם את עסקני המשפט עצמם.

למעשה טופחה תדמית ה'זרות' של המשפט בסיועו של השיח הציבורי, שהציג את המקצוע כעיסוק עירוני, נצלני ולא־יצרני. על כך מעידות היטב השורות הבאות משירו של אלתרמן 'עורכי־דין', שנכתב ב־1934 לתאטרון 'המטאטא': 'לא כלנו עשירים / אך העסק עסק נוח / העקר המכשירים - / טלפון ומקרומות. // תל־אביב רוצה משפט / תל־אביב אינה נרגעת - / פה שופטים את כל אחד / חוץ ממתאבדים לדעת. // [...] עורך־הדין אדם עדין / ועובד כמו כובסת - / כל מצפון כמו סדין / מתנקה אצלו בחסד. / מצפונך מנח בתיק / ברבית אמריקאית - / אם אתה נבל ותיק / פרקליטך יבנה לו בית!' (אלתרמן 1976, עמ' 37). דוברי האידיאולוגיה הפועלית הציגו את המקצוע כאנטייתוזה לתחומים החיוניים לבניית החברה ה'יצרנית', ובראשם החקלאות ועבודת הכפיים בכלל. זאת התמונה המתקבלת מעיון בגליונות הפועל הצעיר עד אמצע שנות החמישים. בסקירה על בעיות תפקודה של מערכת המשפט עם קום המדינה מסביר ח' נעמן ש'צואר הבקבוק' הוא 'ראשית כל חוסר המגע של אנשי מקצוע המשפטי [כך!] עם הציבור', ומדגים: 'במשרד עורכי־הדין בתל־אביב מצא עובד אחד לנכון ורצוי לעבוד אי־אלו ימים בעבודת בנין. ע"ז יצא קצפם של פרחי הסנגוריה בעתיד וארגנו מחאה כללית: לא יתכן שבתוכנו אנשי "המקצוע האציל" (ביטוי שנקלט מהאנגלים) ימצא בנאי. אם הוא יהיה כאן, אנו נעזוב את המשרד' (נעמן 1950, עמ' 4). ההסתייגות ממקצוע זה התבטאה בחריפות בוויכוחים בשאלת ההכשרה המקצועית הדרושה בראשית תקופת המדינה (ראו, למשל, מש, 25 בינואר 1955; אנקוריון, 15 בפברואר 1955), והיתה חלק מן המאבק ב'בורגנות' ובהשתלטותה על בחירת מסלולי החיים של הנוער (ראו, למשל, נאמן 1955; לבנברג 1956).

בו בזמן, מקצוע עריכת־הדין נחשב באופן מסורתי לאחד המקצועות החופשיים האופייניים ביותר ליוצאי גרמניה (Jarusch 1991). ואכן, שיעורם של בעלי המקצועות החופשיים וההשכלה האקדמית בכלל, ושל בעלי ההשכלה המשפטית בפרט, היה גבוה במיוחד בקרב יהודי גרמניה.⁵ עם זאת, מספרם של עורכי־הדין שעלו מגרמניה לא רץ היה קטן ביחס למספרם באוכלוסייה היהודית בגרמניה עצמה (Niederland 1988). יתר־על־כן, רבים מהם לא השתלבו כלל במערכת המשפט המקומית ולא עסקו במקצועם.⁶ בין הסיבות האובייקטיביות העיקריות לכך נמנות בעיקר שתיים: האחת, עורכי־הדין שעלו מגרמניה לא הכירו את

5. יותר מ־10% מעולי גרמניה היו בעלי מקצועות חופשיים (ראו, למשל, Eliav 1985). Jarusch מציין שבשנת 1933 הגיע שיעור היהודים בקרב עורכי־הדין והנוטריונים בפרוסיה ל־28.5% מכלל אוכלוסיית עורכי־הדין ול־32.9% מאוכלוסיית הנוטריונים. בברלין ובפרנקפורט אף הגיע שיעורם ליותר מ־45% מכלל אוכלוסיית עורכי־הדין, ובברסלאו ל־35.6% ממנה (Jarusch 1991, pp. 176-177), וראו גם Niederland 1988. על חלקם של האקדמאים ובעלי המקצועות החופשיים בקרב המהגרים היהודים מגרמניה בין שתי מלחמות העולם ראו נידרלנד תשנ"ו, עמ' 66-87.

6. לפי נתונים המוצגים בסקירה על 'העלייה הגרמנית ביישוב' שהתפרסמה בהפועל הצעיר בנובמבר 1934, בשנים 1933-1934 הגיעו ארצה רק 250 עורכי־דין יהודים (לעומת 550 רופאים). מהם רק 135 עמדו בבחינות ההסמכה המקומיות או התעתדו לעבור אותן; 175 מהם עברו הסבה מקצועית, והשאר פנו לחקלאות (ברכמן 1934, עמ' 13. וראו גלבר 1990, עמ' 447-449).

השיטה המשפטית האנגלית (אף כי את זאת אפשר לומר על כל עורכי־הדין שהוכשרו במרכז אירופה ובמזרח), ושנית, הם לא ידעו את שפות ההתדיינות. לא פחות חשובה מאלה היתה כנראה תחושתם הסובייקטיבית (שאחדים מהם מעידים עליה בזכרונותיהם) – תחושה של זרות מנטלית לנוכח הנורמות המקצועיות הפגומות שיוחסו לפרקטיקה המשפטית הארץ־ישראלית. ולדוגמה: '[...] ודעתו [של מורי הפרטי לעברית] היתה, כי אני בתור יָקָה מובהק לעולם לא אסתגל לתנאי הארץ ה'מושחתים', דהיינו, לא אדע 'להסתדר' עם הפקידים, לא אבין למהלך רוחם של לקוחות ארצישראלים, ולעולם לא אדע לנהל משפט כפי שצריכים לנהלו בארץ־ישראל [...]]' (ש' ויקסלבוים, מצוטט אצל גלבר 1990, עמ' 447).

אבל גם אם רבים מהם לא עסקו במקצועם בפועל, השכלתם המשפטית עדיין נחרתה בתודעה הציבורית כפריט מרכזי בסטראוטיפ של דמותם התרבותית; ולהפך: העובדה שלא השתלבו במקצוע 'בשטח' הפכה למיתוס, העושה הבחנה מהותית בין זהותם המקצועית כמאפייין נפש־תרבותי אינהרנטי כביכול לבין הנסיבות 'החיצוניות', המקריות, של עיסוקם בפועל. כך מתאר זאת א' לובראני בסקירה על ספרו של ד"ר אלפרד קופפירברג יהודים גרמנים – בארץ היהודים: '[...] רופא נעשה בנאי, עורך־הדין עוסק בגידול דבורים, זמר נהפך לטייח, וציירת נוהגת ב"טאכסי"' (לובראני 1934, עמ' 13).

נוצרה אפוא הקבלה בין תדמיתו של ה'יקָה כפי שהצטיירה ביישוב לבין תדמית עורך־הדין, בצביונו האירופי. הקבלה זו קשרה את תדמית המקצוע עם השקפת עולם בורגנית־ליברלית, עם תפיסה הדוגלת ב'שלטון החוק' ובסדר הציבורי, ובייחוד עם ההקפדה על דקדוקי הביורוקרטיה ועל פרוצדורות פורמליות – כל התכונות שיוחסו גם לדיוקן ה'יקָה (על תפיסת המקצוע במסורת המאה ה־19 האירופית כסוכנות מעצבת ומשמרת ראשונה במעלה של המעמד הבינוני המודרני בכלל ושל הבורגנות הגרמנית בפרט ראו Ledford 1996). 'עקבות המקצוע' באפיונו של 'האדם ה'יקָה' בחברה המקומית היו אפוא תדמיתיים יותר מנסיבותיים. מנקודת מבטם של העולים היתה במאפיינים אלה של השכלה, הרגלים ומיומנויות משום בשורה של מודרניזציה, התייעלות, פרגמטיות ותושייה, שפירושן היה סיכוי ממשי לשיפור תנאי החיים. כך, למשל, מספרת גרדה לופט בזכרונותיה על יוזמות הארגון, הייעול והשלטת הסדר וההיגיינה שאפיינו את פועלו של בעלה השני, צבי לופט, כמזכיר ההסתדרות החקלאית בשנות העשרים והשלושים, וזאת בניגוד לנורמות ששלטו אז בהתיישבות ובמוסדותיה. לא במקרה היא מציגה את לופט, שנולד וגדל בגליציה, כמי שהיה 'יקָה בנשמתו', בזכות שנות הנכחות באוסטריה. בהקשר זה היא מזכירה את היותו בעל השכלה משפטית כמרכיב פורמטיבי של אישיותו (לופט 1987, עמ' 62-63).

ולבסוף, זיהויה של התרבות המשפטית בארץ עם התרבות ה'יקָת' מתבטא גם בחיפוש החותם האישי של נציגי תרבות זו בעשייה המשפטית עצמה. חותם כזה הוטבע בידי קומץ אנשים יוצאי גרמניה שהפכו לדמויות הקנוניות של מערכת המשפט הישראלית עם קום המדינה, היות שתפסו בה עמדות מפתח בתחום הפקידות הגבוהה של משרד המשפטים עם הקמתו, בבית־המשפט העליון (ראו רובינשטיין 1975; זלצברגר ועוז־זלברגר 1998), ובתחום החקיקה (ראו ידין 1990 [1951-1948]; שחר 1991). עם התחברה המצומצמת הזאת נמנו

בראש ובראשונה פנחס רוזן (או פליקס רוזנבליט), שהיה שר המשפטים הראשון, ומשה זמורה, שהתמנה לנשיא הראשון של בית־המשפט העליון, וכן חיים (או הרמן) כהן, שהיה היועץ המשפטי לממשלה עם הקמתה, אורי ידין (או היינסהיימר), ראש מחלקת החקיקה עם הקמת המשרד (כהן וידין היו גם ראשי ועדות במועצה המשפטית ערב קום המדינה), וזיגפריד מוזס, שהיה מבקר המדינה הראשון.

עמדתה החזקה של קבוצה קטנה זו מעניינת דווקא לאור העובדה שיוצאי גרמניה לא היו, כאמור, קבוצה דומיננטית בתוך הסגל המקצועי הפעיל של העוסקים במשפט בתקופת שלטון המנדט הבריטי. על־פי נתונים פרוסופוגרפיים על אוכלוסיית עורכי־הדין היהודים (תדהר 1950-1965; ספר האישים תרצ"ז; ומקורות אחרים), קשה בכלל לאפיין אוכלוסייה זו כקבוצה אחידה ונבדלת במוצאה. כך היה גם בתחום ההכשרה המקצועית המשפטית באותה תקופה. למשל, מנתונים על סגל המורים של בית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל־אביב עולה שליוצאי גרמניה לא היה ייצוג דומיננטי שם (אמנם חלקם למדו באוניברסיטאות בגרמניה, באוסטריה או בברן,⁷ אבל הרקע האקדמי הסמי־גרמני שלהם כשלעצמו לא קירב אותם אל ה'יקים' – לא מבחינה מקצועית ולא מבחינה אישית). כך היה גם בקרב אוכלוסיית תלמידי המשפטים במוסד זה: שיעור העולים מגרמניה, מאוסטריה וממרכז אירופה בכלל בקרב התלמידים היה קטן ביותר.⁸ יוצא אפוא שמבחינה פרסונלית, הנוכחות ה'גרמנית' המשמעותית בשדה המשפט התבטאה רק בפעילותה של אותה קבוצת עילית מצומצמת וותיקה יחסית, שכללה את בעלי התפקידים הבכירים וקובעי המדיניות במערכת המשפטית הממלכתית לכשהוקמה.

2. מקצוענות, א־פוליטיות וסגנון חיים בורגני: שדה המשפט כבית־גידול של תרבות 'בורגנית־אזרחית'

דווקא לאור הנתונים הדמוגרפיים האלה מעניין לבחון את דרכי הפעולה שטופחו בפועל בשדה המשפט בתקופת היישוב, ולראות שאלה מתיישבות במידה רבה עם הדיקוּן האירופי־בורגני שיוחס לעולי גרמניה, וזאת גם ללא נוכחותם המסיבית בפעילות המשפטית השגרתית.

7. מאחד־עשר המרצים הראשונים בבית־הספר, רק פריץ נפתלי היה יליד גרמניה, ושלושה נוספים רכשו את השכלתם באוניברסיטאות דוברות גרמנית: ד"ר ש' איזנשטדט למד בברן, ד"ר ג' לייבוביץ – בקניגסברג ובברן, וד"ר י' קפילבצקי היה ד"ר לפילוסופיה וחבר המכון למדעי המזל' שליד האוניברסיטה בווינה (מערכת מקצועות 1935/36).

8. לפי הנתונים שפורסמו לשנה"ל 1937 (ראו פרוספקט תרצ"ח), מ־120 תלמידי שתי הפקולטות (מספר התלמידים בפקולטה למשפטים היה בדרך־כלל כפול ממספרם בפקולטה לכלכלה) רובם היו יוצאי פולין (54%), רוסיה (20.8%), וילידי הארץ (10%). רק שני תלמידים היו יוצאי גרמניה. כך גם כעבור חמש שנים (ראו תוכנית הלימודים 1940/1): יותר מ־50% מתלמידי אותה שנה (154 במספר) היו יוצאי מזרח אירופה (בעיקר מפולין, אך גם מרוסיה, ליטא, לטביה ורומניה), ו־25% תלמידים (16.2%) היו ילידי הארץ. שני תלמידים בלבד היו מגרמניה, אחד מדנציג, אחד מאוסטריה ושלושה מצ'כוסלובקיה.

הגישה הפרגמטית-מקצוענית, האפוליטית, התבטאה באופן הבולט ביותר בפעילותן של אגודות עורכי-הדין העירוניות ושל ההסתדרות הארצית של עורכי-הדין היהודים. בפעולתם של ארגונים מקצועיים אלה שלטה השאיפה לשוות למקצוע תדמית סולידית, שיסודה בטיפוח אתוס המקצוענות הטהורה ובהקפדה על אחידות הפרוצדורות, על כללי הניהול העצמי של המקצוע ועל פורמליזציה של תנאי ההשתתפות בו. כמוכן, המחויבות לרעיון הלאומי, לפחות כסוג של רטוריקה, היתה מרכיב הכרחי בהקמתם ובהתנהלותם של גופים אלה (כמו בפעילותם של גופים מקצועיים לא-פועליים אחרים, כגון ארגוני הפקידים; ראו דה-פריז 1996). אבל, כפי שעולה מהדיווחים על פעילות האגודות, הרטוריקה הזאת שימשה יותר מספתיים לענייני העיקרי, שהיה ביסוס מעמדם ושמירת כוחם של עורכי-הדין היהודים כגילדה מקצועית, שקהילתה הלכה והתרחבה בהתמדה.⁹

דוחות שפרסמו האגודות וההסתדרות בכתבי-העת המשפטיים במשך השנים מודיעים, בין היתר, ש'נעשית פעולה ענפה ושיטתית בשטח הארגון, הגנת המקצוע, העבודה בתי- המשפט, פעולה תרבותית, שמירה על אתיקה מקצועית [...]'. (סקירה 1944, עמ' 40). שפע הדיונים המוקדשים בהם ל'הגבלת המקצוע' ולפיקוח על רמת ההשכלה המקצועית ואחידותה ועל ה'מוסר' המקצועי מעידים שהמקצוע היה מבוקש (ואפילו 'פרוץ', לדעת הכותבים), בלי כל קשר לצידוקו הלאומי. אחד הנושאים הבווערים בדוחות אלה היה ההקפדה על תעריפי שכר-טרח אחידים וקבועים, שהחריגה מהם נתפסה כפגיעה אתית חמורה וכעילה למשפט חברים. האפקט הסימבולי של נורמה כזאת יובן רק לאור העובדה שבתרבות המקומית גישה שכזאת לא היתה מקובלת ונתפסה – לצד עניינים נוספים, כמו הקפדה על תקן של מתן שירות בכלל, או הסדרת שעות העבודה והמנוחה – כנורמה אירופית של התנהלות אורחית מודרנית מתוקנת. שיפוט כזה עולה מרשמיים של אנשי היישוב הוותיקים המתפעלים ממנהגי העולים יוצאי גרמניה במסחר ובנתינת שירות (ראו הורוביץ 1993, עמ' 26). כך, למשל, מספר יצחק נבון לשלמה אראל על התרשמותו כנער מעולי מרכז אירופה, שהיו, לדבריו, 'ממושמצים, הגונים וישרים (הסחורות אצל סוחרים שבאו מארצות אלה נמכרו במחירים קבועים והם לא עמדו על המקח, כמקובל במזרח). גישתם לסדר ולדייקנות בחיי הפרט והציבור היא למופת והצברים של משפחות אלה [...] זכו להערצתנו בזכות יושרם ואורח חייהם המוסרי' (אראל 1989, עמ' 14. וראו גם Gay 1989, p. 574).

למעשה, הטיפול בעניין התעריפים היה חלק מהמאמץ לפקח על התחרות בין חברי האגודה ועל 'התחרות הבלתי-חוקית' החיצונית, בייחוד מול 'כותבי הבקשות' וראי החשבון. מובן שמדובר פה בהגנה על אינטרסים כלכליים לנוכח החשש מן הדיספרופורציה שבין

9. לפי הנתונים שמוסר שטרסמן, אגודת עורכי-הדין העבריים הראשונה הוקמה בתל-אביב בשנת 1922 ביוזמתם של שמונה עורכי-דין (מכלל 14 עורכי-הדין שהיו אז בעיר). בוועידה הארצית הראשונה של הסתדרות עורכי-הדין היהודים בארץ-ישראל, שנערכה בירושלים באביב 1928, השתתפו 54 עורכי-דין משלוש הערים הגדולות. בשנת 1936 היו בארץ 246 עורכי-דין יהודים, ואילו בשנת 1943 הגיע מספרם בתל-אביב בלבד ל-381 (שטרסמן 1984, עמ' 161-162).

ההיצע לביקוש של עורכי־דין מקצועיים (ראו שמיר 1998). אבל את המאבק הזה ניהלו האגודות במונחים של נורמות תרבותיות, בשם המאבק בתרבות העבודה הקלוקלת, שבה ראו מאפיין של תרבות לא־מודרנית (תרבות שהיתה, לטענתם, מורשת השלטון התורכי). כנגדה הן חתרו להציב את רף המומחיות, ההגינות והאתיות המקצועית, שהוצגו כהונו הסמלי של המקצוע. כך, למשל, ב'דין־וחשבון מפעולות הועד המרכזי של הסתדרות עורכי־הדין היהודים בארץ־ישראל' מתריע הכותב על ' [...] "אנשי הטאבו" המכהנים רשמית בתוארם העותומני של "כותבי בקשות". [...] ועורך־דין השומר על כבוד המקצוע ומקבל את הקליינטים במשרדו אינו יכול להבטיח בכל עניין שיורו את הפקיד הנדון כדי שהדבר יסודר על הצד היותר טוב – איננו יכול להתחרות בכותבי הבקשות אלא אם הוא בעצמו יסתגל לשתות העבודה שלהם' (דין־וחשבון 1944, עמ' 25). ובהמשך הוא מזהיר: ' [...] לדאבונו נתקלנו במקרים בוודים שחברים נותנים יד לרואה החשבונות ע"י מתן הצהרות ביחס לתקנות שלא חוברו על־ידם וגורמים על־ידי כך נזק למקצוע, מלבד שזה פוגע בעקרי האתיקה המקצועית. [...] כתוצאה מהקורופציה סובלים רוב אותם החברים שאינם יכולים להסתגל למצב כזה וכמעט שאין מקום לעורך־דין המבין את תפקידו כאיש החק הלוחם באמצעים חוקיים' (שם, עמ' 26). בהמשך לאותה גישה, שאיפתן של אגודות עורכי־הדין לבסס את יוקרת המקצוע ואת ייחודו על האוטונומיות שלו – האתית והארגונית כאחד – התבטאה גם במאבק שהתנהל בהסתדרות הארצית עם קום המדינה בשם 'נאמני המקצוע', כנגד מה שהם כינו 'הפוליטיזציה של המקצוע' (סלע־שפי, בהכנה).

לא פחות מכל אלה מעידים פרסומי האגודות וההסתדרות גם על תפיסת המקצוע כאתר של מימוש סגנון החיים הבורגני, 'המודרני' – למשל באמצעות שקידה על שיפור תנאי המבנה והריהוט של עורכי־הדין, התקנת טלפונים בחדרי העבודה, קביעת לבוש מתאים (מדי האקי קצרים בקיץ), והקפדה על חופשות סדירות. עוד הם מדווחים על הדאגה לענייני הפנאי והתרבות של עורכי־הדין, למשל באמצעות ' [...] פעולה תרבותית שיטתית בצורת סמינריון והרצאות. [...] במשך שתי השנים האחרונות התקיימו 17 הרצאות ופעולות סמינריוניות, 5 מסבות, 3 טיולים' (סקירה 1944, עמ' 42).

מסקנה דומה עולה גם מניתוח אופי הביקוש למקצוע, שהלך וגבר בשנות השלושים והארבעים כחלק מתהליכי האורבניזציה ושינוי מבנה התעסוקה בקהילת היישוב (ליסק 1994). עד סוף שנות הארבעים פעלו בארץ שני מוסדות עיקריים להכשרה משפטית (נוסף על האוניברסיטה העברית, שעד 1949 הוראת המשפטים בה היתה תאורטית בלבד וחלקית; ראו ניתוח מפורט אצל לחובסקי 2001). הוותיק יותר והיחיד שהורשה להסמיך עורכי־דין היה בית־הספר המנדטורי ('שיעורים למשפט'), שהוקם בירושלים בראשית שנות העשרים. אוכלוסיית התלמידים והמורים בבית־ספר זה היתה מעורבת (יהודים וערבים), והלימודים שהקנו זכאות להסמכה התנהלו בו באנגלית. מעניין יותר היה מעמדו של בית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל־אביב, שהוקם ב־1935 כאלטרנטיבה 'עברית' ללימודי המשפט. מוסד זה, שפעל כבית־ספר ערב, סבל באופן קבוע מנחיתות כלכלית ותדמיתית – בהיותו נתון בתחרות בלתי־אפשרית עם בית־הספר המנדטורי בירושלים – ובגלל יחס של אדישות

עד עיונות שהפגינו כלפיו הרשויות, הגופים הציוניים והאוניברסיטה העברית. אף-על-פי-כן פעל בית-הספר ברציפות, גם אם מתוך מאבק אינ-סופי, מיום הקמתו ועד למיזוגו באוניברסיטה העברית, כעשור לאחר קום המדינה. במשך כשני העשורים לקיומו הוא הצליח למשוך אליו תלמידים לא מעטים, ובהתאם לכך גם התרחב כמקום עבודה.¹⁰ העובדה שמוסד זה הצליח לשרוד כמעט ללא כל תמיכה של הרשויות (הוא אמנם הוקם בתמיכתו המוצהרת של ראש העירייה מאיר דיזנגוף, אך נראה שתמיכת העירייה בו הלכה והצטמצמה עם השנים; ראו סלע-שפי, בהכנה) מצביעה על פוטנציאל ההצלחה שהיה לו על יסוד כוחות השוק; הכנסותיו משכר הלימוד הגיעו לכ-50% מתקציבו, ויותר.¹¹ אחת הסיבות לכך היתה העובדה שהיה המוסד היחיד ללימודים גבוהים בתל-אביב, מוסד ששאף לשמש חלופה לטכניון בחיפה ולאוניברסיטה העברית בירושלים (ראו, למשל, איזנשטדט 1941). כך גם ראתה עיריית תל-אביב את תפקידו.¹² ממסמכי בית-הספר השונים (וכן אצל רודי 1959) ומראיונות עם אחדים מן התלמידים שלמדו בו בעבר¹³ עולה שגם בחברת היישוב בארץ-ישראל נחשבו לימודי המשפטים לאופציה מכובדת של רכישת מקצוע 'פרקטי', שיוקרה של השכלה בצדו. אחדים מבוגרי בית-הספר הסבירו כי בחרו במסלול זה כברירת מחדל היות שהיה המקצוע היחיד מן הכלולים ברשימה המסורתית של המקצועות המועדפים (רפואה, הנדסה ועריכת-דין) שניתן היה ללמוד בתל-אביב, וכי מבחינתם היו לימודים אלה האופציה הנגישה ביותר לרכישת השכלה בלי לנסוע לחו"ל או לעיר אחרת. אמנם, מנתונים על תעסוקת תלמידי בית-הספר ובוגריו עולה שלחלקם הגדול שימשו לימודי המשפטים קרש קפיצה להשתלבות בשוק העבודה או להתקדמות במשרות קיימות - בעיקר במקצועות הפקידות השונים (במפעלים פרטיים, במוסדות ציבוריים, במשרדי עורכי-דין, בצבא ובבנקים; ראו, למשל, תוכנית הלימודים 1940/41; סדרי הלימודים 1944/45). ובכל זאת, מסמכים

10. להוציא את שנות המלחמה (1942-1943), מספר התלמידים בבית-הספר גדל במהלך שנות פעילותו מ-119 תלמידים בשנת 1935 ל-175 בשנת 1947/48 (לפי ספר השנה 1947/48). לאחר קום המדינה עלה מספר התלמידים ל-1500, בכללם תלמידי השלוחה בחיפה (ראו רודי 1959). במקביל, גדל גם סגל המורים, מ-15 מרצים בשנת 1935 ל-127 'עובדים מדעיים' בשנתו האחרונה (שם).
11. על-פי תקציב 1935/36; מכתב אגודת התומכים 1935; וכן על-פי מכתב מאת משה שלוש, יושב-ראש הקורטוריום של 'מכלל', לראש עיריית תל-אביב (שלוש 1941) - מכתב הנוגע לשנים 1941 ו-1942. ואילו במכתב הנהלת בית-הספר 1939 נאמר: 'מהיעדר סכומי הקצבה מהעירייה וממוסדות, ומהציבור הרחב, מוכרח בית-הספר להתקיים 95% רק על שכר הלימוד'.
12. במכתב לזקן השופטים בבתי-המשפט כותב ראש עיריית תל-אביב, ישראל רוקח: 'הרמה המדעית של בית-הספר ידועה למדי, והוא ממלא צורך חשוב בהשכלה עליונה של היישוב העברי בתל-אביב ובסביבה. [...] בתור ראש העיר אני תומך בכל לבי בבקשתם הצודקת, שתיתן אפשרות לאנשי המקום לקבל את השכלתם בתל-אביב, ללא צורך לנסוע לחוץ לארץ או לירושלים, [...] (רוקח 1945).
13. במסגרת המחקר נערכו ראיונות עם תשעה מתלמידי בית-הספר (מנחם אלון, שולמית אלוני, יוסף גרוס, אהרון חיבי, גד נשיץ, מ"ש, דוד קוברסקי, נ"כ ודוד שחור), שלמדו בו משנת הקמתו ועד אמצע שנות החמישים. את הראיונות ערכה דנה קפלן.

רבים מטעם בית־הספר ומטעם אגודת הסטודנטים שלו מסגירים את המאמץ לשמור על תדמית סולידית של בית־ספר מקצועי 'רציני' (למשל באמצעות שמירה על תקנון, החמרה בדרישות הבחינות, הקפדה על הפרופיל האקדמי של המרצים, הקמת ספרייה, וכדומה). כל אלה תומכים בהשערה שבניגוד לתדמית הדחוייה שהיתה – או שניסו ליצור – למקצוע 'בורגני' זה ברמת הדיון הציבורי הרשמי, בחברה היישובית הוא נתפס כרכיב לגיטימי ומבוקש של סגנון החיים העירוני המשכיל, וכאמצעי מכובד לסיגולו.

ג. העילית היקית במשפט

עד כה נדונה ההקבלה בין הדיוקן התרבותי של העולים מגרמניה לבין זה של עורכי־הדין הן על יסוד היחס האמביוולנטי כלפי שניהם ברמת התדמית והן על יסוד האתוס הבורגני, המקצועני הדמוי־אירופי המשותף להם. אך כאמור, הקבלה זו לא היתה מבוססת על נוכחותו הפעילה של סגל רחב של יוצאי גרמניה במערכת המשפט. מה אפשר אפוא לאותה קבוצה יקית מצומצמת שנזכרה לעיל לתפוס עמדה כה חזקה בשדה המשפט דווקא? מקובל לומר שהסיבה למינויו של רוזן לשר המשפטים הראשון היתה פוליטית, ונבעה מהצורך לשתף בשלטון – אם כי בתפקיד זוטרי יחסית – את המפלגה הפרוגרסיבית שבהנהגתו (אף כי הדעות חלוקות בשאלה אם מינוי זה מצביע דווקא על זלוזל בתיק המשפטים מצדו של בן־גוריון. ראו ברון 2001; חריס 2002; ודבריו של חיים כהן אצל ששר 1990, עמ' 99). אין ספק שהיה משקל רב גם להיותו של זמורה איש מפא"י (ועל כך להלן). ואולם, מעבר לקוניונקטורה הפוליטית היה כאן יסוד של תואם תרבותי: התשתית התרבותית ה'בורגנית', הדמוי־אירופית, והאתוס המקצועני שטופח בה היו דומיננטיים בשדה המשפט והתקבלו בו כ'טבעיים' כלי־כך, עד שהפכו את התנהלותם הציבורית והאישית של ה'יקים האלה להולמת במיוחד בתחומו, ואפשרו להם לתפוס בו עמדה חזקה, שחיוקה גם את עמדתם מחוץ לו.

אבל יש לזכור שתשתית זו לא צמחה כאופציה הבלעדית בשדה המשפט בתקופת היישוב. לצד תפיסתו כאתר של מימוש סגנון החיים הבורגני – גישה שטופחה בעידודן של ההתאגדויות המקצועיות של עורכי־הדין – ננקטו גם יוזמות של גיוס תחום המשפט לפרויקט הלאומי, מתוך שאיפה ליצור ממסד משפטי עברי עצמאי בעל אופי לאומי. את הקו הזה – שגולת הכותרת שלו היתה בית־משפט השלום שפעל בשנות העשרים – הובילה קבוצה של יוצאי מזרח אירופה, שהיו פעילים ב'חברת המשפט העברי' (ברוסיה ואחר־כך בישראל), ובהם שמואל אייזנשטדט, פלטיאל דיקשטיין ואחרים. כמי שראו עצמם חברים בתנועה לאומית אימצו אישים אלה את השיח המשפטי הרומנטי, הקושר בין התפתחות המשפט לבין ההיסטוריה של 'העם'. הם ראו עצמם בראש ובראשונה כ'מתכנני תרבות' – אידאולוגים ומנהיגים – יותר מאשר כעורכי־דין, והתמקדו בצד העיוני של המשפט יותר מאשר בפרקטיקה. על דימוי עצמי זה מעידים בין היתר הדיוקנאות המצטיירים מהספרים שפורסמו בעיתונות המקצועית במשך השנים. כך, למשל, ספרו לשמשון רוזנבאום, מאנשי 'המשפט העברי':

נסתלק מאתנו אחד מגדולי הדור, אישיות מזהירה, שכתבה דף יפה בתולדות הצבוריות והתנועה הציונית. על גדולתו בעסקנות הציונית ספרו, מספרים ועוד יספרו אחרים, המון בית ישראל. [...] טועים האומרים שבהתמסרו לתקנת העם, לספוק צרכי התנועה הלאומית הגדולה, הזניח המנוח את מקצועו. הייתי אומר את ההפך: הוא היה בעל מקצוע אף בעבודתו הצבורית הכללית, כי מקצועו הטביע את חותמו על כל פעולתו ועסקנותו רבת הגונים [...] [רוזנבאום 1935, עמ' 1].

אופציית 'המשפט הלאומי' חשובה לענייננו דווקא בשל ההסכמה השוררת בנוגע לכשלונה (לחובסקי 1998א, 1998ב, 2001; שמיר 1998; חריס 2002), שכן, במבט היסטורי-מערכתי, גם לאופציות שנדחו יש פונקציה מבנית. בשם העניין הלאומי – וכנגדו – הוסיפו עורכי-הדין להיאבק את מאבקהם לבניית מוסדות וקריירות אישיות (גם אם אלה נתפסו בסופו של דבר כוניהים בסיפור הקנוני של המשפט בתקופת המנדט), ולא עוד, אלא שדווקא לאנשי 'המשפט הלאומי' היו השאיפות מרחיקות-הלכת ביותר לבנות מערכת משפט עצמאית ולעמוד בראשה. מאמצע שנות השלושים ואילך היה בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב האתר המרכזי שבו באה לידי ביטוי המשכיותו של הפרויקט הלאומי. פעילותו של מוסד זה מעניינת דווקא מפני שנמצא בעמדת ביניים מבחינת דגמי הפעולה המנוגדים (ראו לחובסקי 2001): אף שקיומו בפועל נשען על הביקוש ללימודים מקצועיים, את צידוקו הרשמי – ואת ייחודו לעומת המוסד המנדטורי המתחרה – ניסו עסקניו לבסס על האוריינטציה 'הפילוסופית' והאידיאולוגית-לאומית שלו. משהו על מאבק התדמיות הזה ניתן ללמוד, בין היתר, ממסמך שחיבר צבי רודי, מראשוני המורים במוסד (שהיה 'ד"ר לפילוסופיה ולמדעי הטבע' ולא עורך-דין). במסמך זה, העוסק בתולדות בית-הספר (רודי 1959), הוא מאפיין את החבורה המייסדת ואת דור התלמידים הראשון כנבחרת של [...] שוחרי דעת ותורה, אשר עם כל שאיפתם להשכלה מקצועית על רמה אקדמית לא ראו משום אידאל אחרון בפתחת משרדים של עורכי-דין ובוכהלטרים גורפי זהב' (שם, עמ' 2); ואילו כלפי 'הכוכבים העולים משכבת עורכי-הדין' הוא מפגין בוז, מתאר אותם כאפורטוניסטים, חסרי חזון ולהט ציוניים, צרי אופק ורודפי בצע ותארים, ומאשימם בקריסתו של המוסד. כאמור, דגם הפעולה שהוא מציג והרטוריקה שלו לא קנו להם אחיזה ולא העניקו למחזיקים בהם כוח בשדה המשפט. ועם זאת, הם שרדו לאורך זמן כנותני משמעות (כפי שעולה מן ההספדים למשפטנים ולעורכי-דין שהוסיפו להתפרסם במשך השנים בכתבי-העת המשפטיים, או, להבדיל, בדברי ברכה חגיגיים שנכתבו או נישאו לרגל קבלת מינוי או לרגל אירועים אחרים).

מעמדה של החבורה הגרמנית בשדה המשפט יובן אפוא כנגזר מן המתח שבין שתי דרכי הפעולה שתוארו כאן. כ'יקים, יתרונם בשדה המשפט היה בכך ש'נהנו משני העולמות'. זה היה שילוב מנצח בין עמדה ציונית-לאומית מוצהרת (גם אם לא פועלית) בחיים הצבוריים לבין פרגמטיות מקצוענית בפעילותם כמשפטנים. מבחינת השתלבותם בחברה היישובית הם וזהו לא עם הציבור הגדול והמנוכר של העלייה החמישית אלא עם הדור הוותיק, הציוני, של עולי גרמניה, שבשנות השלושים כבר היה מעורה בחיים המקומיים. ככאלה, הם היו מקושרים היטב להנהגת היישוב – בייחוד בזכות החיבור שבין זמורה, מן הוותיקים שבעורכי-

הדין החשובים בארץ־ישראל, חבר מפא"י ומייצגה של ההסתדרות, לבין רוזן, שהיה עסקן ציוני בולט ודמות דומיננטית במפלגות ובארגונים השונים של יוצאי גרמניה ביישוב לאורך כל התקופה. אמנם הם נבדלו בתפיסתם הלאומית וב'סגנונם' הפוליטי מן הקו הדומיננטי של מפא"י (על העמדות הפוליטיות של ארגוני עולי גרמניה ועל מגעם עם מפא"י ראו גטר 1981). גם בתוך מפא"י היו הבדלי גישה וסגנון. ראו בעניין זה הערתו של חיים כהן על זיקתו של משה זמורה למפא"י: '[הוא] היה חבר מפא"י מובהק ונאמן, אבל אינני חושב שהיה ממש סוציאליסט' [ששר 1990, עמ' 113]; וראו גם לופט 1987, עמ' 82). לעומת זאת, גישתם בתחום פעילותם המקצועית, שהיתה שונה מאוד מתפיסת 'התחייה' הרומנטית של אנשי המשפט העברי, הקלה עליהם מאוד בקשריהם עם הנהגת היישוב, שממילא לא היתה מעוניינת ביוזמות 'הפרטיות' של 'המשפט הלאומי'. בהתאם ל'רוח הנאורות האירופית' ששלטה בחינוכם המשפטי הם ראו בעיסוק המשפטי תחום מקצועי אוטונומי, בעל כללים מגובשים וניטרלי מבחינה פוליטית (ברוח 'מדינת החוק' – ראו זלצברגר ועוז־זלצברגר 1998; מה שתאם את מגמת הממלכתיות של מפא"י, ראו בראלי 1999).

בהשוואה לאנשי המשפט העברי, דרך פעולתם היתה יותר פרגמטית ולוקלית, וזאת לפחות משלוש בחינות: ראשית, בניגוד לאלה הראשונים, שנודעו כמורים וכפובליציסטים יותר מאשר כעורכי־דין פעילים, אנשי החבורה הגרמנית מיעטו להשתתף בפולמוסים רעיוניים ולא ראו את ייעודם ב'חינוך' או ב'מחקר', ולעומת זאת היו עורכי־דין מצליחים. יוצא־דופן במידה מסוימת היה משה זמורה, שסיגל לעצמו את דמות המשפטן הלמדן, המעוניין בצד הרוחני של המקצוע יותר מאשר בפרקטיקה שלו.¹⁴ ובכל זאת, היה לו משרד עורכי־דין חשוב (1923–1948), שמאוחר יותר היו שותפים בו חיים קרונגולד וישראל בר־שירה ואחר־כך גם רוזנבליט. בניגוד לרוב עורכי־הדין יוצאי גרמניה שהגיעו לארץ בשנות השלושים, אנשי 'החבורה הגרמנית' הצליחו להשתלב כיחידים במערכת המשפט הקיימת (גלבר 1990, עמ' 449) ובדרך זו לבסס את מעמדם המקצועי והכלכלי כאחד. היו להם משרדים גדולים, שייצגו גם גופים ציבוריים חשובים (כאמור, זמורה ייצג את ההסתדרות, רוזנבליט היה עורך־הדין של הקונגרס הציוני, ידין ייצג את 'מקורות', ומוזס היה קשור עם גופים כלכליים כמו 'הנוטע' וחברת ההשקעות 'אפריקה-ארץ־ישראל'). משרדם של זמורה ורוזנבליט, שפעל בירושלים ובתל־אביב, היה מהמשרדים היהודיים הוותיקים ובעלי המוניטין ואף שימש תחנה חשובה במסלולם של משפטנים רבים שעבדו בו כמתמחים, ובהם גם כאלה שהגיעו לצמרת המשפטית, כמו אורי ידין ושופטי בית־המשפט העליון משה לנדוי וצבי ברנזון. שנית, אנשי 'החבורה' ראו עצמם חופשיים להשתלב במערכת המשפט המנדטורית בלי

14. על כך מעיד חיים כהן: '[...] הוא לא היה, כמוני, עורך־דין מבטן ומלידה. הוא שנא את המקצוע. הוא היה אקדמאי ורצה ללמוד משפט ולכתוב משפט. עניין אותו תמיד רק הצד העיוני ואף פעם לא הצד המעשי. כיוון שראה שהקליינטים שלו לא אהבו זאת כל־כך, לקח לו שותף, את חיים קרונגולד, שהיה ההפך הגמור ממנו. הוא לא התעניין כלל בכל דבר משפטי עיוני, אלא רק בצד המעשי וניהל לו את המשרד' (ששר 1990, עמ' 113).

שעיסוקם זה יפריע לשיתוף-הפעולה שלהם עם ההנהגה הציונית. להפך, הדבר תאם את תפיסתם הציונית המעשית, הלא-מיליטנטית.¹⁵ מבחינת האתוס המקצועי שלהם ממילא היו קרובים למקצוענות המשפטית הבריטית יותר מאשר לפילוסופיית המשפט הלאומי, והאנגלופיליה היתה חלק ממורשתם התרבותית הכוללת (ולצברגר ועוזלוצברגר 1998, עמ' 293). כך יכול משה זמורה, בזמן שהיה היועץ המשפטי של ההסתדרות, לכהן שנים ארוכות כמרצה בבית-הספר המנדטורי למשפט בירושלים ולשמש חבר במועצה המשפטית הממשלתית, וזאת לצד תפקידים שמילא בארגונים עבריים (בין היתר היה יושב-ראש ההסתדרות עורכי-הדין היהודים בארץ-ישראל, יועץ להנהלה הציונית ונשיא בית-הדין של הקונגרס הציוני). בתחום המשפט הם היו פעילים בהסתדרות עורכי-הדין ובאגודות עורכי-הדין, שטיפלו בבעיות השעה של המקצוע ובגיבוש הקהילה המשפטית המקומית¹⁶ יותר משעסקו בהקמת מוסדות משפטיים עבריים. האדישות שהפגינו כלפי בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב יכולה לשמש אינדיקציה לעמדתם זו. אמנם נעשו נסיונות לגייס את עזרתו של זמורה בעניין מעמדו הרשמי של בית-הספר, בשל קשריו בחלונות הגבוהים,¹⁷ אבל מן ההתכתבויות ניכר שאלה לא היו קשרים אמיצים.

ושלישית, בניגוד לנאמנות לרעיון, שאיחדה את קבוצת המשפט העברי כתנועה, הדבק שליכד את הקבוצה הגרמנית היה בראש ובראשונה אישי-חברתי, כזה של 'חבורה'. הם היו קשורים זה לזה ברשת סבוכה של קשרי משפחה, ידידות או עבודה, רשת שהתבססה בייחוד על מוצא, לשון והרגלים תרבותיים משותפים ועל קרבת ילדות (כולל חברות בתנועה) שראשיתה היתה בגרמניה.¹⁷ תחושת השיתוף והקרבה ביניהם ניכרת לא פעם בביטויים כגון 'שלנו', 'משלנו' או 'אחים', השבים ומופיעים בדבריהם (למשל, ידן מתאר את זמורה כ'אחד משלנו, מורי וידידי מיום עלותי ארצה' [ידן 1990, עמ' 50]; ורות בונדי מתארת את העולים מגרמניה בשמו של רוזן במילים: 'החלו להגיע האחים לקא"ה-פאו' [בונדי 1990, עמ' 244]). בניגוד לערפל האופף את היחסים ששררו בין אנשי 'התחייה', במקרה שלפנינו לא חסרות עדויות המלמדות על הסביבה החברתית-תרבותית המשותפת של חבורת זמורה-רוזן (ראו, למשל, בונדי 1990; מיכל זמורה-כהן 1997; ידן 1990; ששר 1990; ועוד). תיאורי בילוייהם המשותפים בקרב קהילתם, קהילת רחביה בירושלים – הערבים החברתיים, הנופשים, חוגי הטיולים ועוד – נפוצים לרוב כסיפורי פולקלור כמעט מיתולוגיים (ראו לדוגמה בונדי 1990, עמ' 152, 153; ששר 1990, עמ' 114). כמוכן, רשת חברתית זו כללה

15. בדיווח על פעילות ההסתדרות עורכי-הדין היהודים בארץ-ישראל (דין-וחשבון 1944) מוזכר שמרדכי עליאש ומשה זמורה 'משתתפים בפעולות המועצה המשפטית [...] ואף שאינם יושבים בה על תקן של נציגים רשמיים של הוועד המרכזי של ההסתדרות, הם 'רואים את עצמם שם כשליחי ציבור' (שם, עמ' 38).

16. ראו, למשל, אוסטר וישראלי 1934, עמ' 15; סקירה 1944. זמורה היה חבר בגופים השונים של ההסתדרות עורכי-הדין הארצית, כגון בוועד המרכזי שלה (כאחד מנציגי האגודה הירושלמית; ראו החלטות 1928), ובהנהלת בית-הדין הפנימי לערעורים, שגם רוזנבליס היה חבר בו. ראו דין-וחשבון 1944, עמ' 38.

17. תודתי ליובל עמית על הבדיקה הפרוסופוגרפית של 'החבורה הגרמנית'.

קבוצה גדולה יותר של אנשים, שרובם לא עסקו במשפט דווקא. מקצתם גם לא היו ממוצא גרמני, ולא תמיד היו כולם שותפים לאותם זרמים תנועתיים. כמו כן ברור שאופי הקשרים ביניהם ועוצמתם לא היו אחידים. עם זאת, ניתן להצביע על מאגר של אנשים, רובם בכל זאת יוצאי גרמניה, שבני 'החבורה' קיימו אתם קשרים הדוקים.¹⁸ כך למשל מתארת מיכל זמורה־זכהן בזכרונותיה את חוג המכרים שהיה מתכנס בבית אביה, משה זמורה, כשהיא מקפידה על ציון אופי קרבתו, עיסוקו ועמדתו הציבורית של כל אחד מהאורחים. התיאור מלא בהכרזות על ידידות אמת, שותפות יומיומית, אהבה רבת־שנים, הערצה ונאמנות:

במיוחד נחקקה בזכרוני מסיבה שהיתה בשנת 1941, במלאת עשרים שנה לעלייתו של אבא לארץ. כולם נתכנסו ובאו באותו ערב. כל אותם אומרי ההן לציונות המתונה – זה קו התווך, ההוגן והמכובד [...]. בפינה אחת של חדרי האורחים התקבצה חבורת מעריצים סביב ארתור רופין. [...] ופועלו כבר הניב פירות ברוכים ועשה אותו [...] לארי שבחבורה, שהצל אפילו על משה שרתוק, שכננו הקרוב שבא לשבת לצדו. [...] בפינה אחרת [...] נצטופפו הקרובים שבידידי הבית. הראשון בהם, פנחס רוזן, אז עוד פליקס רוזנבליט: ידיד אמת, עמית למקצוע, שותף במשרד עורכי־הדין של אבא, ומורה דרך לשכבת הביניים הגדולה אשר לציונות הגרמנית. [...] לצדו של רוזן התרווח בכורסתו זלמן שזר (רובשוב באותם ימים). הופעתו בקרב הציונות הגרמנית היתה מעין הופעת אורח, אורח מכובד, כמעט נערץ. [...] הידידות המיוחדת והמפליאה קמעה שבין פליקס לזלמן נרקמה בידיה האמונות של הדסה פרלמן, לימים קלוורי, לימים רוזנבליט. הדסה היתה ידידת נעורים של אמא, [...] את פליקס הכירה [...] כאשתו של משה קלוורי. היא חזרה ונפגשה עמו בבית אבא [...]. קרבתה לזלמן ולפליקס, ודרכם לאבא ולאמא – שבינה ובין זלמן, בן משפחתה, נקשרו עבותות אהבה ונאמנות מאז ימי ילדותם – עשתה אותם למעין מקלעת אחת שנשתמרה עד סוף ימי חייהם. עוד הצטרפו אותו ערב ארתור הנטקה וליאו הרמן, מראשי קרן היסוד, וכן לודוויג פינר, גוסטב קרויאנקר, גיאורג לנדאור וויגפריד מוזס, מראשי 'עלייה חדשה' [...]. לא רחוק מהם ניצב עמינדב אשבל, מראשי 'הכשרת היישוב'. האשבלים זרים היו מעט לציונות הגרמנית, אך בגין ידידות שנקשרה בין אמא לבין שרה אשבל [...] נמנו האשבלים עם באי ביתנו. עוד היו שם חיים קרונגולד, [...] שותפם של אבא ושל פליקס במשרד עורכי־הדין [...] שנאמנותו המוחלטת לאבא עוררה בי תמיד התפעלות. [...] היינץ הרמן, הטוב שבידידיו של אבא. רופא הרוח והנפש מן הראשונים שהרימו את דגלו של המקצוע החופשי [...]. באחת הכורסאות ישבה הלנה כגן, מוות יקות רופאי

18. שלמה אראל מונה ברשימה זו את ארתור רופין, פליקס דנציגר, גיאורג לנדאור, לודוויג פינר ומשה ואסתר קלוורי (אראל 1989, עמ' 186-187). עליהם אפשר להוסיף, בין הכוללים ביותר, את חיים ארלוזורוב, קורט בלומנפלד, מכס טוכלר, אריך כהן, משה לנדוי, גוסטב קרויאנקר, עזריאל קרליבך, ויליוס ויהנה רוונפלד, זלמן שוקן וזלמן שזר.

הילדים [...] ניצב לו [...] שמואל יוסף עגנון. עמיתו יהודה יערי הוא יודקה וציניה, הוא יצחק שנהר, עמדו עמו [...]. עוד היו שם מרים ושמואל סמבורסקי, חברו של אבא לתנועת הסטודנטים ק.י.פ. בעיר מולדתם המשותפת, קניגסברג, וכן ידידיהם, פניה וגרהרד (גרשם) שלום – שהיה כבר אז מגדולי אנשי הרוח באוניברסיטה העברית. ורנר סנטור, שכננו בבית שמימין, האדמיניסטרטור של האוניברסיטה, ניצב לידם [...] [זמורה-כהן 1997, עמ' 20-22; כל ההדגשות שלי].

הקרבה והסולידריות הקבוצתית ששררו בין אנשי החבורה לא הובילו לבידודם כקבוצה אתנית מסתגרת. להפך, קשריהם החברתיים נטעו אותם היטב בחוגי העילית הפוליטית, העסקית והאינטלקטואלית של היישוב. אבל לצד התערות זו נשמרה גם זיקתם הקבוצתית, שהידקה את אחוותם כיוצאי גרמניה וחידדה את תחושת ייחודם ושונותם ואת הצורך להדגיש את יתרונם על העילית המזרח-אירופית בתרבות, בפוליטיקה וגם בתחום המשפט. כך מתארת גרדה לופט, שהשתייכה גם היא אל 'הגוורדיה הגרמנית הוותיקה' והיתה קשורה למפלגת העבודה דרך שני בעליה – חיים ארלוזורוב וצבי לופט – את אותה השתייכות-מתוך-היבדלות:

[...] ארלוזורוב היה שוה מעמד בין מנהיגי הפועלים למן הרגע הראשון. יתרונו היה בהשכלתו המערבית [...]. גם לופט היה שוה מעמד בחוג זה, בעיקר בזכות כשרונו הארגוני. [...] עם כמה מן המנהיגים, כמו שפרינצק וקפלן, אברהם כצנלסון ולופבן, הייתי בקשר עוד בברלין. [...] אבל קשרי החזקים יותר היו עם 'ה'יקים', שכבר ישבו אז בירושלים, כמו זמורה, סמבורסקי, היינץ הרמן, שלום, ברגמן ולוטה כהן. כבר בשנות העשרים ברור היה שקיימים הבדלי סגנון בין המזרחיים למערביים מקרב עולי אירופה. הבדל זה התחדד יותר בימי העליה מגרמניה בשנות השלושים [לופט 1987, עמ' 81-82].

שיחותיו של חיים כהן עם מיכאל ששר (ששר 1990) מבטאות בבירור את האיזון העדין הזה שבין המעגלים שבתוכם נעו הוא וחבריו. הן מתארות את העמדה החזקה שהיתה לכהן בחוגי העילית של היישוב, ובו בזמן, משלל הערות-האגב השזורות בהן, מתבררת חשיבותה של זיקתו לחוג 'ה'יקי' כמקור לקוד תרבותי ייחודי, לדימוי עצמי וליוקרה. לדוגמה, על חוג לקוחותיו כעורך-דין הוא מעיד: 'הקליינט שלי – יקה כמו רוב הקליינטים שלי אז (בשנים 1937-1939)' (שם, עמ' 201); ועל לקוח אחר הוא אומר: 'הקליינט שלי היה יקה ולא העילית על הדעת שלא יאמר את האמת' (שם). את חיבתו לרוזן הוא מתאר בלשון של הודהות-מתוך-ייחודיות:

הוא היה יקה בכל רמ"ח איבריו והדבר התבטא גם בענייני המקצוע [...] גם בחיצוניותו היה יקה: תמיד היה מגולח למשעי ולא היה רבב על בגדו. לא היית מוצא אצלו נייר או ספר שלא היו במקומם, כי הוא לא היה יכול לסבול אי-סדר. אגב, בכך מצא בי בעל ברית. גם אני כך [...] גם זאת היתה אחת הסגולות של רוזן – היסודיות שלו – שלא כמו אצל רוב השרים האחרים. בן-גוריון היה יכול להיות יסודי מאד אם רצה, אבל רק

אם מצא עניין בדבר. רוב השרים האחרים החליטו [...] בלי מחקר יסודי, מה שאין כן רוזן [שם, עמ' 98-99].

וכך הוא מתאר גם את התפעלותו של בן־גוריון מן הַיְקִים: 'גם את פרץ נפתלי וגיורא יוספטל בחר בן־גוריון לחברות בממשלה רק משום מקצועיותם, אם כי היו אנשי מפא"י. שניהם היו אקדמאים יְקִים [...] בן־גוריון השתאה לא רק לשמע מבטאם אלא גם למראה רמתם המקצועית והמוסרית. לא פעם שאל אותי מנין זכו הַיְקִים (והתימנים) לכשרונות מעולים כאלה' (שם, עמ' 79).

אחותם האישית ותחושת ייחודם התרבותי של בני החוג 'הגרמני' שימשו גם מנוף חשוב בקידום המקצועי, הציבורי והפוליטי בכלל, ובפרט בתחום המשפט, שבו היתה לתדמיתם התרבותית עדיפות מיוחדת. לכך יש עדויות רבות (פרשת החלטתו של רוזן למנות את זמורה לנשיאו הראשון של בית־המשפט העליון היא דוגמה ידועה. ראו ברוך 2001), שאחדות מהן סיפקו אנשים אלה עצמם, גם אם מתוך זהירות של אנשי מקצוע.¹⁹ כך למשל מספרת רות בונדי על ראשית הקריירה של רוזנבליט כעורך־דין ארץ־ישראלי: 'כאשר ביקש פליקס את עצתו של משה זמורה בירושלים מה עליו לעשות [...] הגיב זמורה כחבר אמיתי: על פליקס ללמוד לבהינות הדרושות לעריכת־דין בארץ־ישראל, כאורח בביתו, לעבור אותן ולהצטרף אליו כשותף למשרדו [...]'. (בונדי 1990, עמ' 237); ועוד היא מספרת: 'אם בגלל מעמדו בתנועה הציונית, אם משום שהיה מבוגר, אם מתוך הידידות ארוכת השנים – נקבע פליקס לשני בדרגה [במשרדם] אחרי משה זמורה עצמו, על אף ששני השותפים האחרים, חיים קרונגולד וישראל בר־שירה, שימשו כעורכי־דין ארץ־ישראלים לפניו' (שם, עמ' 240). ובעניין המינויים במשרד המשפטים עם קום המדינה מספר ידיו על כהן: 'הרמן כהן [...] פוסח עדיין בין שופט, טוען בבה"מ (הוא ביקש מרוזנבליט שירשה לו לייצג את הממשלה במשפט הראשון שהממשלה תהיה צד בו בפני בית־המשפט העליון; ברור שרוזנבליט הסכים) ובין מנהל כללי של כל משרד המשפטים [...]'. (ידיו 1990, עמ' 35).

כמובן, קשרי חברות מסוג זה אינם מיוחדים למוסד או לקבוצה אלה או אחרים בחברת היישוב או היום. בשום אופן אין בדברים אלה כל ניסיון לרמוז על השחתת מידות; מטרתם היחידה להצביע על עוצמתה של ההזדהות התרבותית־חברתית 'הגרמנית' כגורם ביצירת אפשרויות פעולה לחברי אותה קבוצה בהבטחת המשכיותה ובשמירת יוקרתה.²⁰ זמורה ורוזן היו מחבריה הבולטים של רשת קשרים זו, וארגון משרד המשפטים הפך לאחד האתרים המובהקים לחיזוקה.

19. ידיו, למשל, מקפיד לציין שלא היה מאנשי רוזן (הוא וחיים כהן מונו למועצה המשפטית בידי דב יוסף). ובכל זאת, מדבריו עולה שעבד בסביבה של חבורה גרמנית ותיקה. כך הוא כותב ביומנו: 'כי הנה – איש חדש, רוזנבליט, נכנס לקבוצת השלשה־עשר ותיק המשפטים הוטל עליו. הוא חדש לגמרי ולא השתתף בעבודות ההכנה הקודמות [...] טוב שבעהם הצעיר הצטרף לחבורה, אנו עובדים טוב יחד ומבינים זה את זה בקלות' (ידיו 1990, עמ' 18).

20. בונדי, הערה לניחוח של פרוטקציוניזם העלול לדבוק ברעות מעין זו במשרד המשפטים, מקפידה להתנער ממנו בשמו של רוזן. למשל: 'בניגוד לתדמית הַיְקִית שיצאה למשרד המשפטים, רוב עובדיו הבכירים –

שדה המשפט שימש בית-גידול לאתוס 'הבורגני' הדמוי-אירופי, שמרכיב חשוב שלו היה טיפוחם של המקצועות החופשיים בכלל, ושל עריכת-הדין בפרט, מתוך תפיסת מקצועיות מודרנית. מאפייניו הבולטים של אתוס זה היו ההקפדה על כללי פעולה אחידים וסדירים ועל נורמות של 'סדר ציבורי', והבלטת המקצוענות בתפיסה העצמית. מאפיינים אלה, שהוצגו כ'זרים' בשיח הציבורי, תאמו את הדיוקן התרבותי של ה'יקים, לפחות כתדמית שנוצרה להם, או שיצרו לעצמם, תוך כדי משא-ומתן עם סביבתם. אלא שהרוב הגדול של עורכי-הדין היהודים הפעילים בתקופה הנדונה (למעט קבוצת עילית צרה) לא היו יוצאי גרמניה דווקא. עניין זה מחזק את ההשערה שהתרבות ה'אזרחית' בעלת האוריינטציה הבורגנית-אירופית המשכילה חדרה ליישוב העברי בארץ-ישראל לא רק בעקבות התערבות מסיבית ישירה של קבוצת המהגרים הגדולה מגרמניה. לפחות לתחום המשפטי הובא רפרטואר תרבותי זה בתיווכם של עורכי-הדין יוצאי מזרח אירופה דווקא, שהניחו את התשתית להתארגנות המקצועית ולא אתוס הבורגני בשדה המשפט הארץ-ישראלי כבר משנות העשרים. בהתאם לכך מתחזקת גם ההשערה שתחושת השונות וחוסר-ההשתלבות של יוצאי גרמניה ושל אנשי היישוב כלפיהם חודדה והועצמה בתודעת החברה היישובית על-ידי 'המזרח-אירופים' וה'יקים כאחד, דווקא בשל הקרבה והדמיון שבין הקהילה הוותיקה (יוצאי מזרח אירופה) לבין החדשה (העולים ה'יקים), ולפיכך מתוך תחרות ששררה ביניהן, ולא סתם מתוך זרות.

אבל הדומיננטיות של הדיוקן 'הבורגני-אזרחי' בשדה המשפט לא היתה עניין מובן מאליו לחלוטין, שכן גם בתחום זה, כמו בתחומים אחרים בתרבות היישוב, נעשה מאמץ מתמשך לשוות לפעילות אופי לאומי-אידאולוגי. מאמץ זה התבטא בין היתר בניסיון להשליט דיוקן מתחרה של משפטן: המשפטן העברי כאידאולוג, 'כמתכנן תרבות' וכמחנך הוצג כדיוקן עדיף מזה של עורך-הדין המקצוען. אבל אף שבתחומי תרבות אחרים זכה דיוקן זה ליוקרה, בשדה המשפט היתה לו פונקציה סמלית בלבד. בפועל הוא לא הקנה למחזיקים בו כוח ושליטה. כך נוצרה בשדה המשפט סיטואציה מנוגדת לזו המקובלת בתיאור התפתחות התרבות העברית בארץ-ישראל, במובן זה שנוצר יחס הפוך בין הנאמנות לדגם הלאומי-אידאולוגי בצביונו המזרח-אירופי לבין עמדה ציבורית ויוקרה.

שפירא, ברנזון, מני, בקר - לא היו יוצאי גרמניה, ובהינסהיימריידין, בזמנו מתמחה במשרד זמורה-רוזנבליט, בחר דב יוסף. במשרד התלוצצו על חשבון השר: לא צריך לדחות מישהו רק מפני שהוא יקה' (בונדי 1990, עמ' 417-418). אבל בהמשך היא מסגירה: 'היחיד בפמליית השר המקורב אליו מבחינת הרקע - קאיה-פאו, "עלייה חדשה" וכל השאר - היה עו"ד רוזי אברהם [...] אברהם שימש מזכיר פוליטי של רוזן בלא שכר [...]'. (שם). ובאשר למינויו של זמורה לנשיא בית-המשפט העליון בידי רוזן היא מסבירה: 'גם אם פליקס אהב את זמורה אהבה רבה [...], לא אהבתו הביאה למינויו כנשיא בית-המשפט העליון [...]'. זמורה שימש שנים רבות כיושב-ראש הסתדרות עורכי-הדין בארץ-ישראל והיה מקובל עליהם. הידידות והשותפות עם רוזן יכלה להיות לזמורה רק למכשול, לא יתרון - והוא היה ה'קה' היחיד בהרכב המוצע' (שם, עמ' 421).

התבלטותה של חבורה קטנה של יוצאי גרמניה (על אף היותם מייעוט) כקבוצת עילית בזירה המשפטית קשורה אפוא להיפוך מבני זה. על רקע זה ניתן להבין גם את האפקטיביות של עמדתם החברתית-תרבותית המיוחדת, עמדה של התערות-מתוך-היבדלות. בתחום המשפט פעילותם תאמה יותר את האתוס המקצועני, הניטרלי מבחינה פוליטית, שטופח ממילא באגודות המקצועיות (ובלא שהם עצמם עסקו באופן מכוון בהנחלתו): הם היו עורכי־דין פעילים ומצליחים ולא היו מעורבים בנסיונות להקים מערכת משפט לאומית עצמאית כאופוזיציה למערכת המנדטורית, ובתחום עסקנותם הציבורית הצינונית גילו גמישות פרגמטית בשילוב שבין בדלנותם התרבותית והקבוצתית לבין מעורבותם החברתית-פוליטית. נראה שדווקא בזכות גישתם המקצוענית ותדמיתם היקית הייחודית היו אנשי 'החבורה הגרמנית' מקובלים יותר על הנהגת היישוב וריכוזו בידיהם כוח פוליטי רב יותר משהיה בידי אנשי 'המשפט הלאומי'. מן הצד השלילי, ארגונה של מערכת משפט אוטונומית לא עמד אז על סדר היום של הגופים הצינוניים, ולפיכך נדחה אידאל 'המשפטן הלאומי' ברמת הדיון הציבורי. כל אלה הפכו את השדה המשפטי לאתר בלתי־רלוונטי יחסית מנקודת המבט של יוזמות תכנון החברה והתרבות ושל העשייה הפוליטית המרכזית, ולפיכך – לאתר 'פנוי' באופן יחסי. בו בזמן, מן הצד החיובי, סוג ההערכה שהיקים זכו לה וההתפעלות מאותם מאפיינים חיוביים שהובלטו בדיוקנם התרבותי (כגון היסודיות, הקפדנות, היושר והסולידיות) הפכו אותם למועמדים המתאימים ביותר למלא את התפקיד ה'פנוי' הזה.

במילים אחרות, דגם הפעולה של יוצאי גרמניה, שבהקשרים אחרים נתפס כחריג ומנוכר לתרבות המקומית, היה אפקטיבי ומתגמל ביותר בהקשר הספציפי של שדה המשפט. במצב עניינים זה הפך שדה המשפט לזירה מוצלחת ביותר לביסוס עמדתה של החבורה הגרמנית כחלק מהעילית של החברה היישובית בכלל, ולחזיוקה הפנימי כקבוצה נבדלת. כוחה נבע מכך שהצליחה (ולא ככוונה תחילה) להפוך את הדיוקן התרבותי 'הבורגני', שבמקרים אחרים עורר אנטגוניזם, לנכס בזירת פעולתה הספציפית, ולהדגיש את יתרונו מתוך עמדה לא־אופוזיציונית, גם אם כיתתית.

מקורות ראשוניים

- אוסטר וישראלי 1934. דניאל אוסטר ו'י' ישראלי, 'במקצוע עריכת הדין. אגודת עורכי־הדין היהודים, ירושלים, חוזר מס' 3, המשפט, ה (ד) (1934), עמ' 13-16.
- איזנשטדט 1933. שמואל איזנשטדט, 'לפעולתנו התרבותית בקרב העלייה הגרמנית', הפועל הצעיר, 4 באוגוסט 1933, עמ' 7-8.
- איזנשטדט 1941. שמואל איזנשטדט (עורך), משפט וכלכלה: קובץ לחקר שאלות עיוניות ומעשיות במשפט ובכלכלה, תל־אביב 1941.
- אלתרמן 1976 [1934]. נתן אלתרמן, 'עורכי־דין', פזמונים ושיירי זמר (עורכים מנחם דורמן ורינה קלינוב), א, תל־אביב 1976 (תשל"ז-תשל"ט) [1934], עמ' 37.

ה'יקים' בשדה המשפט

- אנקוריון 1955. ארי אנקוריון, 'עורכי הדין בישראל', הפועל הצעיר, 15 בפברואר 1955, עמ' 10-11.
- בונדי 1990. רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל-אביב 1990.
- בן-דוד 1938. אריה בן-דוד, 'עולי גרמניה והמפלגה', הפועל הצעיר, 11, י (30 בדצמבר 1938), עמ' 12-13.
- בן-דוד 1939. אריה בן-דוד, 'כלפי העולים דוברי גרמנית', הפועל הצעיר, 19, י (14 במרס 1939), עמ' 11-12.
- בריל 1944. פ' בריל, 'העלייה הגרמנית ומפלגתה החדשה', הפועל הצעיר, 19 בינואר 1944, עמ' 12-13.
- ברכמן 1934. משה ברכמן, 'העלייה הגרמנית בישוב', הפועל הצעיר, 12 בנובמבר 1934, עמ' 11-14.
- גל תשי"ב. יעקב גל, שורת הדין, תל-אביב תשי"ב.
- דין-וחשבון 1944. 'דין-וחשבון מפעולות הועד המרכזי של הסתדרות עורכי-הדין היהודים בארץ-ישראל לתקופה ינואר 1943-נובמבר 1944', הפרקליט, א (דצמבר 1944), עמ' 24-26.
- החלטות 1928. 'החלטות שנתקבלו בוועידה הארצית של עורכי-הדין היהודים בא"י שהתקיימה ביום ה', ט' באפריל 1928', המשפט, 3 (1928), עמ' 45-47.
- זמורה-כהן 1997. מיכל זמורה-כהן, רפרטואר אישי, תל-אביב 1997.
- טרופה 1940. א' טרופה, 'חבורה של עולי מרכז אירופה', הפועל הצעיר, 26 בינואר 1940, עמ' 23.
- דין 1990 [1951-1948]. אורי דיין, 'יומן אורי דיין', בתוך: אהרון ברק וטנה שפניץ (עורכים), ספר אורי דיין, תל-אביב 1990, עמ' 17-63.
- לבנברג 1956. עליזה לבנברג, 'האינטליגנציה העובדת והמפלגה', הפועל הצעיר, 7 באוגוסט 1956, עמ' 15-16.
- לובראני 1934. א' לובראני, 'יהודים גרמנים בארץ היהודים', הפועל הצעיר, 23 בנובמבר 1934, עמ' 12-13.
- לופט 1987 [1982]. גרדה לופט, שמונים שנה ועוד, תל-אביב 1987.
- מכתב אגודת התומכים 1935. מכתב מאת אגודת תומכי בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, מיום 31 בדצמבר 1935, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, חט' 4, תיק 1826א.
- מכתב הנהלת בית-הספר 1939. מכתב של הנהלת בית-הספר למשפט ולכלכלה לעיריית תל-אביב, 19 במרס 1939, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, חט' 4, תיק 1826ג.
- מש 1955. א' מש, 'על ריבוי עורכי-הדין בישראל', הפועל הצעיר, 48, 18 (25 בינואר 1955), עמ' 10.
- נאמן 1955. אהרון נאמן, 'חינוך לחקלאות', הפועל הצעיר, 1 בפברואר 1955, עמ' 7-9.
- נעמן 1950. חיים נעמן, 'טחנות הצדק טוחנות לאט', הפועל הצעיר, 17 באוקטובר 1950, עמ' 4.

סדרי הלימודים 1944/45. סדרי הלימודים ותוכניותיהם לשנת תש"ה 1944/45 של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, יוני 1944, ארכיון בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, תיק בר-שירה 47/9.

ספר האישים תרצ"ז. ספר האישים: לכסיקון ארצישראלי, תל-אביב תרצ"ז.

ספר השנה 1947/48. ספר השנה של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה 1947/48, ארכיון בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, תיק יצחק אורן.

סקירה 1944. 'סקירה על פעולות אגודת עורכי-הדין היהודים בתל-אביב לתקופה 1.11.42-30.10.44, הפרקליט, א (דצמבר 1944), עמ' 40-43.

פרויס 1933. ולטר פרויס, 'ארץ-ישראל בסימנה של העליה הגרמנית', הפועל הצעיר, 27 באוקטובר 1933, עמ' 3-6.

פרויס 1940. ולטר פרויס, 'העלייה העובדת מאירופה המערבית בשנות 1933-1939 ודרכה בא"י', הפועל הצעיר, לג, 18 (16 בפברואר 1940), עמ' 12-14.

פרוספקט תרצ"ח. פרוספקט לשנת הלימודים תרצ"ח של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, ארכיון בית-הספר למשפט ולכלכלה בתל-אביב, תיק יצחק אורן.

רודי 1959. צבי רודי, 'מיזוג אוניברסיטאי או שחיתות אקדמית', מכתב לראש עיריית תל-אביב מרדכי נמיר, 28 בדצמבר 1959, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, תיק 1827ב.

רוזנבאום 1935. 'שמשון רוזנבאום ז"ל', המשפט, ה, ה (1935), עמ' 1-2.

רוזנבליט 1978. צסי רוזנבליט, מברלין עד גניגר: תולדות חיים, תל-אביב 1978.

רוקה 1945. מכתב מאת ישראל רוקה לזקן השופטים בבתי-המשפט, ירושלים, מיום 29.5.1945, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, חט' 4, תיק 1826א.

שלוש 1941. מכתב מאת משה שלוש לישראל רוקה, מיום 8.6.1941, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, חט' 4, תיק 1826א.

ששר 1990. מיכאל ששר, חיים כהן שופט עליון: שיחות עם מיכאל ששר, ירושלים 1990.

תדהר 1950-1965. דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובונים: דמויות ותמונות, תל-אביב 1950-1965.

תוכנית הלימודים 1940/41. תוכנית הלימודים ודיעות לשנת תש" 1940/41 של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, ארכיון בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, תיק בר-שירה 47/9.

תקציב 1935/36. תקציב בית-הספר לשנת הלימודים 1935/36 של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, חט' 4, תיק 1826א.

Palestine Jewish Emigration 1939. *Palestine and Jewish Emigration from Germany*, Keren Hayesod, Palestine Foundation Fund, Jerusalem 1939.

מקורות משניים

- אבן-זהר 1988. איתמר אבן-זהר, 'תהליכי מגע והתערבות בהיווצרות התרבות העברית החדשה', בתוך: נורית גרין (עורכת), נקודת תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל, תל-אביב 1988, עמ' 129-140.
- אראל 1989. שלמה אראל, 'היקים', חמישים שנות עליית דוברי גרמנית, ירושלים 1989.
- בלום 2001. איתן בלום, מה היה לאבא בראש? התאוריה והפרקטיקה של ד"ר ארתור רופין (1876-1943), כתב יד, 2001.
- בן-אברם תשמ"ד. ברוך בן-אברם, 'ציוני גרמניה בעלייה השלישית', בתוך: שמואל אטינגר (עורך), אומה ותולדותיה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 243-260.
- בן-פורת 1999. אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים 1999.
- בראלי 1999. אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים: הנחות מבניות', בתוך: מרדכי בר-און (עורך), אתגר הריבונות, ירושלים 1999.
- ברון 2001. נתן ברון, 'הכבוד האבוד של השופט העליון: פרשת אי-מינויו של השופט גד פרומקין לבית-המשפט העליון בישראל (חלק א)', קתדרה, 101 (2001), עמ' 151-190.
- גטר 1979. מרים גטר, 'העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939: קליטה חברתית-כלכלית מול קליטה חברתית-תרבותית', קתדרה, 12 (יולי 1979), עמ' 125-147.
- גטר 1981. מרים גטר, 'ההתארגנות הפוליטית הנפרדת של עולי גרמניה', הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ-ישראל, ז, תל-אביב 1981, עמ' 240-291.
- גלבר 1990. יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948, ירושלים 1990.
- דה-פריז 1996. דוד דה-פריז, 'פקידים עבריים בארץ-ישראל', תיאוריה וביקורת, 9 (1996), עמ' 41-59.
- דרורי 1991. רינה דרורי, 'ההקשר הסמוי מהעין: על תוצרים ספרותיים של מפגש תלת-תרבותי בימי-הביניים', פעמים, 7, 64 (1991), עמ' 9-28.
- הורוביץ 1993. דן הורוביץ, תכלת ואבק: דור תש"ח - דיוקן עצמי, ירושלים 1993.
- הלמן 2000. ענת הלמן, 'התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל-אביב בשנות העשרים והשלושים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2000.
- וולקוב תשמ"ג. שולמית וולקוב, 'ייחוד וטמיצה: פרדוקס הזהות היהודית ברייך השני', בתוך: משה צימרמן (עורך), משברי הלאומיות הגרמנית במאה התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 169-185.
- זלצברגר ועוז-זלצברגר 1998. עלי זלצברגר ופניה עוז-זלצברגר, 'המסורת הגרמנית של בית-המשפט העליון בישראל', עיוני משפט, כא, 2 (1998), עמ' 259-294.
- חריס 2002. רון חריס, 'הודמנויות היסטוריות והחמצות בהיסח הדעת: על שילובו של המשפט

העברי במשפט הישראלי בעת הקמת המדינה, בתוך: מרדכי בר־און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר, ירושלים 2002, עמ' 21-55.

טורי 1998 (תשנ"ח). גרעון טורי, 'ראשית התרגום המודרני לעברית: עוד מבט אחד', דפים למחקר הספרות, 11 (1998), עמ' 105-127.

לחובסקי 1998א. אסף לחובסקי, 'משפט עברי ואידאולוגיה ציונית בארץ־ישראל המנדטורית', בתוך: מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר (עורכים), רב־תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, תל־אביב 1998, עמ' 633-659.

לחובסקי 1998ב. אסף לחובסקי, 'בין "מנדט" ל"מדינה": על חלוקת ההיסטוריה של המשפט הישראלי לתקופות', משפטים, 29, 3 (1998), עמ' 689-721.

לחובסקי 2001. אסף לחובסקי, 'החינוך המשפטי בארץ־ישראל המנדטורית', עיוני משפט, כה, 29 (2001), עמ' 343-368.

ליסק 1994. משה ליסק, 'מבנה תעסוקתי, ניעות תעסוקתית וסמלי סטטוס ביישוב היהודי החדש, 1918-1948', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), קריית שדה־בוקר, עמ' 345-377.

מירון 1998. גיא מירון, 'מ"שם" ל"כאן" בגוף ראשון: יהודי גרמניה בארץ־ישראל/מדינת ישראל. תודעתם העצמית מעבר לדפוס הזיכרון האישי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1998.

נידרלנד תשמ"ד. דורון נידרלנד, 'השפעת הרופאים העולים מגרמניה על התפתחות הרפואה בארץ־ישראל', קתדרה, 30 (תשמ"ד), עמ' 111-160.

נידרלנד תשנ"ו. דורון נידרלנד, יהודי גרמניה: מהגרים או פליטים?, ירושלים תשנ"ו.

סלע־שפי ומאוטנר 1996. רקפת סלע־שפי וחיים מאוטנר, ההשתייכות התרבותית של המשפטנים והתארגנותה של התרבות המשפטית בישראל מתקופת המנדט עד העשור הראשון למדינה, דוח ביניים, מוגש לקרן הלאומית למדע, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, אפריל 1996.

סלע־שפי 1999. רקפת סלע־שפי, ההשתייכות התרבותית של המשפטנים והתארגנותה של התרבות המשפטית בישראל מתקופת המנדט עד העשור הראשון למדינה, דוח מסכם, מוגש לקרן הלאומית למדע, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ינואר 1999.

סלע־שפי (בהכנה). רקפת סלע־שפי, 'אתוס מקצועי או תוכנית פעולה אידאולוגית: שני דגמים תרבותיים בשדה המשפט בתקופת היישוב'.

קרלינסקי 2000. נחום קרלינסקי, 'עורכי־דין כבניין אב: ההורים אינדוקטיביים על "בורגנות יהודית בפלסטינה הקולוניאלית"', סוציולוגיה ישראלית, ג, 1 (2000), עמ' 155-166.

רובינשטיין 1975. אליקים רובינשטיין, שופטי ארץ, ירושלים 1975.

שחר 1991. יורם שחר, 'יומנו של אורי ידן', עיוני משפט, ט"ז, 3 (1991), עמ' 553-557.

שטחל 1995. גדעון שטחל, 'העלייה היהודית מגרמניה לארץ־ישראל בשנים 1933-1939 ומפגשה עם החברה הישראלית מנקודת מבטם של העולים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1995.

- שטרסמן 1984. גבריאל שטרסמן, עוטי הגלימה: תולדות עריכת-הדין בארץ-ישראל, תל-אביב 1984.
- שמיר 1998. רונן שמיר, 'לקס מוריאנדי: על מותו של משפט ישראלי', בתוך: מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונן שמיר (עורכים), רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, תל-אביב 1998, עמ' 589-632.
- שמיר 2000. רונן שמיר, 'בורגנות יהודית בפלסטינה הקולוניאלית: קווי-מתאר לסדר יום מחקר', סוציולוגיה ישראלית, ג, 1 (2000), עמ' 133-148.

- Aschheim 1982. Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923*, Madison, WI 1982.
- Ben-David 1955. J. Ben-David, 'Profession and Social Structure in Israel', *Scripta Hierosolymitana*, 3 (1955), pp. 126-152.
- Berkowitz 1997. Michael Berkowitz, 'Zion's Cities' Projections of Urbanism and German-Jewish Self Consciousness, 1909-1933', *Leo Baeck Institute Year Book*, 42 (1997), pp. 111-121.
- Eliav 1985. Mordechai Eliav, 'German Jews' Share in the Building of the National Home, Palestine and the State of Israel', *Leo Baeck Institute Year Book*, 30 (1985), pp. 255-263.
- Even-Zohar 1997a. Itamar Even-Zohar, 'The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer', *Target*, 9, 2 (1997), pp. 373-381.
- Even-Zohar 1997b. Itamar Even-Zohar, 'Factors and Dependencies in Culture: A Revised Draft for Polysystem Culture Research', *Canadian Review of Comparative Literature*, 24, 1 (1997), pp. 15-34.
- Gay 1989. Ruth Gay, 'Danke Schön, Herr Doktor: German Jews in Palestine', *The American Scholar*, Autumn 1989, pp. 567-577.
- Harrison 1999. Simon Harrison, 'Identity as a Scarce Resource', *Social Anthropology*, 7, 3 (1999), pp. 239-251.
- Jarausch 1991. Konrad H. Jarausch, 'Jewish Lawyers in Germany, 1848-1938: The Disintegration of a profession', *Leo Baeck Institute Year Book*, 36 (1991), pp. 171-190.
- Ledford 1996. Kenneth F. Ledford, *From General Estate to Special Interest: German Lawyers 1878-1933*, Cambridge 1996.
- Niederland 1988. Doron Niederland, 'The Emigration of Jewish Academics and Professionals from Germany in the First Years of Nazi Rule', *Leo Baeck Institute Year Book*, 33 (1988), pp. 285-300.
- Reinharz 1978. Jehuda Reinharz, 'Three Generations of German Zionism', *The Jerusalem Quarterly*, 9 (1978), pp. 95-110.

- Sheffy 1997. Rakefet Sheffy, 'Models and Habituses: Problems in the Idea of Cultural Repertoires', *Canadian Review of Comparative Literature*, 24, 1 (1997), pp. 35-47.
- Stone 1997. Lilo Stone, 'German Zionists in Palestine before 1933', *Journal of Contemporary History*, 32, 2 (1997), pp. 171-186.
- Swidler 1986. Ann Swidler, 'Culture in Action: Symbols and Strategies', *American Sociological Review*, 51 (April 1986), pp. 273-286.
- Wertheimer 1981. Jack Wertheimer, 'The Unwanted Element, East European Jews in Imperial Germany', *Leo Baeck Institute Year Book*, 24 (1981), pp. 23-40.